

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»
ФАКУЛЬТЕТ СОЦІОЛОГІЇ І ПРАВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан ФСП

_____ А.А. Мельниченко

«_____» _____ 2018 р.

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ

**комплекс навчально-методичного забезпечення
навчальної дисципліни**

*Рекомендовано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для рівня підготовки «доктор філософії»
за спеціальністю 033 «Філософія»,*

Ухвалено методичною комісією
факультету соціології і права
Протокол від 26.03.2018 р. № 8
Голова методичної комісії

_____ К.Л. Попов

«_____» _____ 2018 р.

Київ – 2018

Критичне мислення: комплекс навчально-методичного забезпечення навчальної дисципліни. [Електронний ресурс]: навч. посіб. для рівня підготовки “доктор філософії” для спеціальності 033 Філософія / КПІ ім. Ігоря Сікорського; уклад.: Піхорович В.Д. – Електронні текстові дані (1 файл: 99,3 Кбайт). – Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2018. – 66 с.

*Гриф надано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
(протокол № 3 від 22.11.2019 р.)
за поданням Вченої ради факультету соціології і права
(протокол № 8 від 26.03.18 р.)*

Електронне мережне навчальне видання

Укладач: Піхорович В.Д. ст. викл.

Відповідальний редактор: Новіков Б.В. д. філос. наук, професор.

Рецензент:

Комплекс навчально-методичного забезпечення містить розширені конспекти лекцій, плани семінарських і практичних занять, завдання для самостійної роботи, методичні рекомендації, питання для підсумкового і поточного контролю, кейси. Видання має на меті ознайомити аспірантів зі змістом і структурою навчальної дисципліни, допомогти їм здобути навички формування критичного мислення у студентів, ведення наукової полеміки та самокритичного підходу у власній теоретичній роботі.

Зміст

I.	Загальні відомості	4
II.	Розподіл навчального часу	4
III.	Мета і завдання навчальної дисципліни	5
IV.	Структура навчальної дисципліни	7
1.	Розподіл навчального часу за темами	7
2.	Лекційні заняття	8
3.	Семінарські заняття	57
4.	Перелік тем рефератів	60
V.	Перелік питань до заліку	61
VI.	Рекомендована література	62
Додаток 1.	Рейтингова система оцінювання.....	64

I. Загальні відомості

Навчальна дисципліна “Критичне мислення” належить до циклу вибірових дисциплін за вибором ВНЗ.

Критичне мислення – це навчальна дисципліна, яка знайомить слухачів з основними закономірностями розвитку теоретичного мислення в філогенезі та онтогенезі, досвідом подолання догматичних підходів в мисленні, принципами формування скептичного, критичного та діалектичного мислення.

В курсі викладаються головні принципи та закони критичного мислення, яке складає основу класичної європейської філософської традиції, а також лежить в основі фундаментальних теоретичних концепцій природничих та суспільних наук. Без здатності до критичного мислення неможливо сформувати сучасну наукову картину світу.

Без навичок критичного мислення неможливо уявити собі сучасного вченого, інженера, просто культурну людину.

Здатність критично сприймати та самостійно оцінювати інформацію лежить в основі правильного прийняття рішень та формування ефективних стратегій розвитку на всіх рівнях — від особистого до загальнодержавного і глобального.

Дисципліна «Критичне мислення» є логічним продовженням дисциплін бакалаврської програми «Філософія», “Логіка”, магістерської рівня “Філософські основи наукового пізнання”, тісно корелює з такою дисципліною рівня підготовки “доктор філософії” як «Теорія пізнання та способи обробки інформації» та є основою для засвоєння курсу «Загальна теорія розвитку».

II. Рекомендований розподіл навчального часу

Форма навчання	Кредитні модулі	Всього		Розподіл навчального часу за видами занять			Семестрова атестація
		кредитів	годин	Лекції	Практичні (семінарські) заняття	СРС	
Денна	Всього	3	90	18	18	54	Диф. залік

III. Мета та завдання навчальної дисципліни

1.1. Мета навчальної дисципліни.

Мета курсу “Критичного мислення” полягає в ознайомленні слухачів з головними засадами критичних підходів в мисленні та формування здатності до самостійного судження.

- Найпершим кроком в цьому напрямку є формування критичного ставлення до будь-якої інформації.

- Наступним — формування здатності до самокритики, яка б запобігала перетворенню критичного підходу до дійсності в критиканство та суб'єктивізм.

- Таким чином формується здатність людини до судження, тобто вміння застосовувати загальне правило до конкретних ситуацій, включаючи вміння “ставити себе на місце іншого”. Це є головним показником опанування індивідом такого рівня свідомості як розсудок, без якого неможливе оволодіння основами будь-яких наук, і в першу чергу тих, які використовують засоби математики.

- Не вперте заперечення альтернативної точки зору, а вміння сприйняти її як свою власну і включити до власного міркування як необхідний момент, є ознакою мислячої людини і запорукою послідовності в мисленні.

- Людина, яка володіє здатністю до судження, не чекає, коли опонент сформулює точку зору, протилежну її власній, а сама завчасно перевіряє її на здатність витримати напруження суперечності.

- Саме здатність витримувати напруження суперечності відрізняє розумне, тобто творче мислення від розсудку як вміння маніпулювати готовими логічними формами в межах певного алгоритму.

- Критичне мислення слід відрізнити від гносеологічного нігілізму та релятивізму.

- Загальна мета курсу — формування у слухачів здатності керування процесами розвитку.

1.2. Основні завдання навчальної дисципліни.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми слухачі після засвоєння навчальної дисципліни мають продемонструвати такі результати навчання:

Компетентності.

Здатність до критичного засвоєння філософських та наукових теорій класичного періоду розвитку науки.

Здатність критично розглядати сучасні теорії, вміти виокремлювати в них раціональне зерно та виправляти концептуальні помилки.

Здатність до систематичної самокритики як методу побудови власного світогляду та способу мислення.

Здатність розрізняти конструктивну та деструктивну критику.

Здатність створити в колективі атмосферу, сприятливу для розвитку критичного мислення.

Здатність створити в колективі атмосферу, сприятливу для розвитку критичного мислення.

Здатність сприймати критику в свою адресу як позитивний момент.

Здатність організовувати форми роботи, сприятливі для використання критики та самокритики як методів вирішення наукових та технічних питань.

Здатність формувати критичне мислення у інших людей.

Здатність вибудовувати навчальний процес таким чином, щоб критика та самокритика були його необхідним елементом.

Знання.

- основних теоретичних принципів філософських та наукових напрямків класичного періоду в їх розвитку та взаємному зв'язку;
- головних ідей наукових теорій сучасності;
- принципів скептичної та критичної філософії класичного періоду;
- сучасних релятивістських гносеологічних концепцій та принципів їх критики;
- принципів діалектики;
- філософських та психологічних основ критичного мислення
- закономірностей виникнення та вирішення суперечностей в дійсності та в мисленні.
- основних методів організації колективної розумової праці;
- принципів роботи демократичних організацій.
- основних педагогічних концепцій, спрямованих на розвиток критичного мислення
- загальних принципів формування критичного мислення у окремого індивіда та в середовищі навчального, наукового чи виробничого колективу.

Уміння.

- застосовувати класичні теоретичні надбання як базові принципи наукового дослідження;
- прослідковувати продуктивні тенденції в сучасних наукових концепціях та вміти їх розвивати;
- самостійно формулювати тези, протилежні власній думці, і вести постійну «внутрішню полеміку» з метою перевірки теоретичних конструкцій перед їх застосуванням;
- заохочувати конструктивну критику та нейтралізувати деструктивну.
- організовувати тимчасові творчі проблемні групи та керувати їх роботою;
- створити в навчальному колективі атмосферу, сприятливу для формування критичного мислення.

IV. Структура навчальної дисципліни

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 90 годин/3 кредити ECTS.

1. Розподіл навчального часу за темами

Назви розділів і тем	Кількість годин			
	Всього	у тому числі		
		Лекції	Семінарські	СРС
1	2	3	4	6
Тема 1. Виникнення критичного мислення.	9	2	2	5
Тема 2. Розвиток традицій критичного мислення в рамках релігії	9	2	2	5
Тема 3. Становлення критичного мислення в епоху Нового часу	9	2	2	5
Тема 4. Критична філософія Канта та її розвиток в класичній німецькій філософії	9	2	2	5
Тема 5. Проблеми формування критичного мислення на рівні онтогенезу.	9	2	2	5
Тема 6. Закономірності формування понятійного мислення.	9	2	2	5
Тема 7. Критика та самокритика в науковому мисленні.	10	2	2	6
Тема 8. Маніпуляції свідомістю за допомогою ЗМІ та методи протистояння їм.	10	2	2	6
Тема 9. Проблема критичного сприйняття інформації в Інтернет	10	2	2	6
Залік	6			6
Всього годин	90	18	18	54

2. Лекційні заняття

Тема 1. Виникнення критичного мислення.

1. Синкретизм діяльності та синкретизм свідомості в умовах міфологічного світогляду. Традиційне мислення.
2. Поява філософії в боротьбі з міфологічно-релігійним світоглядом.
3. Маєвтика як спосіб формування критичного мислення.
4. Критика Арістотелем платоновської концепції буття та мислення.
5. Скептицизм, кінізм та стоїцизм як зародки європейського критичного умонастрою.

Базова література: 4, 9, 14, 17, 21, 24

Додаткова література: 5, 6, 15

Завдання на СРС:

Конспект лекції.

Для того, щоб розібратися, що таке критичне мислення, спочатку треба зрозуміти, що таке мислення взагалі, тобто критично розглянути саме мислення. Зазвичай люди послуговуються уявленнями з цього приводу. На сьогоднішній день звичним вважається уявлення про те, що мислення – це "внутрішня мова", говоріння без слів. Підставою для такого уявлення слугує той об'єктивний факт, що мова виступає як "безпосередня дійсність мислення". Але це не означає ні того, що мислення може бути зведене до мови, ні навіть того, що мова є єдиною формою прояву мислення. Мало того, це не означає навіть того, що мислення і мова з'являються одночасно. Адже історія людини нараховує мільйони років, а мові вчені дають найбільше 100 тис. років. Довгий час людина виявляла своє мислення безпосередньо в цілеспрямованій діяльності, та й становлення мови – це дуже тривалий процес, більшу частину якого мова виконувала чисто службові функції стосовно безпосередньої дії, навіть не претендуючи на те, що вона самостійно може виражати цілісну думку. Мова стає "безпосередньою дійсністю мислення" дуже пізно. Можна в якомусь сенсі навіть говорити про те, що мова стає формою прояву мислення тільки тоді, коли мислення стає критичним. Стається це тільки тоді, коли мислення не тільки виділяється в окрему сферу діяльності, тобто коли відбувається розподіл праці на розумову та фізичну, але й коли в сфері самої розумової праці відбувається певний її розподіл, а саме, коли починає зароджуватися філософія як окрема суспільна форма свідомості. Власне, процес зародження філософії і формування критичного мислення – це один і той же процес, оскільки філософія народжується в полеміці з релігійно-міфологічною формою свідомості, тобто в процесі критичного осмислення міфологічного бачення світу. Сама міфологія за своєю природою є некритичною формою мислення, вона ґрунтується на традиції. Це не означає, що в рамках міфології старі уявлення не піддаються критиці і не зазнають ніяких змін. Звичайно, будь-які уявлення, в тому числі і міфологічні, зазнають змін, оскільки змінюється суспільне життя людей, що

знаходить своє відображення в міфологічних уявленнях. Варто згадати, скажімо, відображення в давньогрецькій міфології боротьби між старим материнським і новим батьківським правом. На цей момент звернув увагу Август Бебель в своїй знаменитій книзі "Жінка і соціалізм":

"В Афінах, де материнське право раніше всього, але, мабуть, при наполегливому опорі жінок, поступилося місцем батьківському праву, трагізм цього перевороту знаходить своє вираження в "Евменідах" Есхіла. Події розгортаються в такий спосіб: Агамемнон, король в Мікенах, чоловік Клітемнестри, за вказівкою оракула під час свого походу на Трою приносить в жертву свою дочку Іфігенію. Мати обурена принесенням в жертву своєї дитини, яка по материнському праву не належить її чоловікові, і бере під час відсутності Агамемнона собі в чоловіки Егіста, що анітрохи не суперечило старому праву. Після багаторічної відсутності Агамемнон повертається в Мікени; за намовою Клітемнестри Егіст вбиває його. Орест, син Агамемнона і Клітемнестри, під впливом Аполлона і Афін мстить за вбивство батька - вбиває свою матір і Егіста. Ерінії переслідують Ореста за вбивство матері; вони представляють старе право. Аполлон і Афіна, у яких за міфом не було матері, так як вона прямо з'явилася з голови Зевса, захищають Ореста, бо вони представляють нове, батьківське право".

Тут ми маємо якнайзапелішу боротьбу поглядів на один і той же предмет, але говорити про наявність критичного мислення у учасників цієї боротьби ми не можемо. Учасники боротьби просто не усвідомлюють точку зору "опонента", сприймаючи точку зору, на якій стоять вони самі, не просто як єдино правильну, але як єдину можливу. Тобто вони не критикують точку зору, відмінну від їх власної, а просто не бачать її.

Причиною цього є в першу чергу синкретичний характер міфологічної свідомості, якою послуговуються люди до того, як з'являється філософія. Поняття синкретизму є вкрай важливим для розуміння природи мислення. Воно означає нерозчленованість, недиференційованість всередині себе, простими словами – зародковий стан, коли предмет, про який йдеться, існує поки що не у своїй власній розвинутій формі, а тільки в формі можливості, хоча уже можливості реальної, а не просто абстрактної.

Коли говорити про мислення, спочатку ми маємо справу не просто з синкретизмом мислення всередині себе, як це має місце в міфології, але із синкретизмом діяльності взагалі, коли розумова діяльність, чи, навіть, ширше, те, що ми звикли іменувати духовністю, ще не виділилося із матеріальної діяльності людини по створенню собі умов для життя. Звичайно, що спостерігати безпосередньо народи, які б знаходилися на такій стадії розвитку, у вчених не було змоги, але те, що сотні тисяч і навіть мільйони років люди виробляли знаряддя фізичної праці, не залишивши жодних слідів праці духовної – для археології є беззаперечним фактом. Як фактом є те, що подібну стадію розвитку, коли духовна діяльність ніяк не вичленовується із предметної діяльності, переживає кожен індивід у своєму розвитку. Те, що люди використовують предмети природи як знаряддя праці, змінюють їх форму для того, щоб перетворити в знаряддя праці, беззаперечно, свідчить про те, що

мислення уже існує. Але точно так же, як зрозуміло, що немовля ще не може критично поставитися до тих форм діяльності, до яких його залучають дорослі, так і первісні люди поки що діють некритично, тільки тому, що "так треба". Вони ще не здатні критично розглянути свої власні дії. Їх ще поки що "критикує" виключно безпосередня практика.

Поява міфології свідчить про те, що первісний синкретизм діяльності починає руйнуватися – предметна і духовна діяльність отримують кожна свою власну форму. Але в рамках самої цієї духовної діяльності протилежність духовного і матеріального ще не усвідомлюється. Матеріальний і духовний світи з точки зору міфологічної свідомості ще настільки тісно переплетені, що люди не завжди можуть розрізнити навіть реальність і сон, матеріальний світ і продукт власної фантазії.

Власне, із критики такого міфологічного синкретизму, зі спроби усвідомити справжнє відношення між матеріальним і духовним, між природою та свідомістю і виростає філософія. Ця критика виступає спочатку як зіткнення різних міфологічних уявлень, тому вона змогла досягти високого розвитку тільки у давніх греків – точніше, в тих грецьких полісах, які, займаючись торгівлею, регулярно мали справу з міфологічними уявленнями та практичними досягненнями інших народів, тому не могли більше сприймати старі уявлення як єдино можливі.

Але грецька філософія до Сократа не може в повній мірі вважатися філософією, точно так же, як, скажімо, філософія Давнього Китаю чи Давньої Індії. У представників цих філософських шкіл було дуже багато блискучих ідей, які потім лягли в основу філософії, але утворити філософських систем вони не могли, в першу чергу через брак критичного підходу як до ідей інших мислителів, так і до власних ідей.

Філософія, як і традиція сучасного європейського мислення взагалі, починається з Сократа, і його знаменита фраза "я знаю, що я нічого не знаю" і знаменує початок цієї традиції, оскільки в ній зафіксований об'єктивний характер мислення. Окремий індивід не є суб'єктом мислення і не може ним бути. Закони мислення передують окремому індивіду і є для нього не менш обов'язковими, ніж закони природи.

Тому вміння розглянути власне мислення з точки зору всезагального – це і є найпростіше визначення критичного мислення. Саме такого підходу до мислення і вимагає сократична традиція. І хай ця вимога в працях Платона, із яких ми знаємо про ці ідеї Сократа, сформульована ще в досить міфологічній формі (буцім-то душа людини вічно живучи на небі, де розміщується світ ідей, знає все, а потім, вселившись в тіло людини, забуває про все, тому знання – це згадування), але за цією формою ховається дуже глибокий раціональний зміст. Мислення із "приватної справи" перетворюється у справу не просто громадську, але багато в чому у справу всезагальну. Саме такою всезагальною міркою мусить тепер міряти індивід як себе самого, так і всіх інших, хто наслідуються висловлювати свою думку з того чи іншого питання. Власне, в такому "вимірюванні", зіставленні індивідуального зі всезагальним і полягає мистецтво маєвтики, допомоги з боку досвідченішого, мудрішого, в народженні думки

тим, хто до неї прагне. Зрозуміло, що процес народження буде успішним тільки за тої умови, що вчитель буде пред'являти до себе вимоги не менші, а більші, як до учня.

Крім усього іншого, Сократ відкриває універсальну чуттєву форму такої вимогливості – це іронія і самоіронія. Універсальність цієї форми полягає в її максимальній гнучкості. Вона призначена не для того, щоб "заклеїти" іншого чи самого себе дурнем, а для того, щоб "підбадьорити" себе та інших відкриттям обмеженості власних знань. "Який же я дурень!" - інакша версія сократовської формули "Я знаю, що я нічого не знаю" - одночасно може мати те ж саме значення, що і інший відомий грецький вираз – "Еврика!". Все буде залежати від інтонації. Так от Сократ знаходить саме ту "інтонацію" в справі мислення, яка виявляється максимально продуктивною і в той же час готовою до того, що будь яка істина не може бути вічною, що за своєю природою вона приречена до перетворення в свою протилежність.

Саме орієнтація на істину як на процес і визначає продуктивну лінію в європейській філософії і науці. "Платон мені друг, але істина дорожча" – ця знаменита фраза, яка приписується Арістотелю, який критикував свого вчителя, означає значно більше, як гадають зазвичай. Вона означає, що наука не повинна зупинятися перед ніякими авторитетами, навіть якщо це авторитет самої істини. Зрозуміло, що науку цікавить не заперечення заради заперечення – це є якраз зразком найбільш некритичного мислення, коли хтось заперечує авторитети тільки для того, щоб таким чином підвищити себе в чужих, чи своїх власних очах. Науку цікавить тільки таке заперечення, яке є результатом доведення заперечуваної точки зору до самозаперечення і намічення шляхів її правильного продовження, яке отримало в філософії назву "заперечення заперечення". Тільки такий підхід може бути названий критичним мисленням, яке дуже важливо відрізнити від банального критиканства, або й просто бажання за допомогою скандалу привернути увагу до власної персони.

Той, хто критикує, мусить спочатку опанувати ту точку зору, яка є предметом його критики, і побачити, в чому полягає її обмеженість. Власне критичне мислення означає в першу чергу здатність правильно продовжити думку опонента, коли той сам не зумів це зробити правильно. Навіть (і особливо тоді), коли ця думка раптом перетворюється в свою власну протилежність. У Арістотеля у його відношенні до вчення Платона ми знаходимо зразок саме такого підходу. І не тільки по відношенню до Платона. Він виявився першим філософом, який не просто виставив свою точку зору як альтернативу уже існуючим, а систематично вивчив думки попередників і постарався вибудувати власний хід думки на їх основі.

Може виникнути питання, чому критичне мислення виникло саме в Давній Греції. Окрім уже згаданого доброго знайомства, завдяки торгівлі, з учнями Давнього Сходу", ще одною причиною цього є демократична організація більшості грецьких полісів. Для того, щоб відстояти свій інтерес, тут мало було вміти ясно висловити свою точку зору, треба було вміти переконати інших, іноді, включаючи своїх опонентів, в тому, що їх точка зору є неправильною.

Можливо, саме завдяки цьому в Давній Греції навіть після завершення класичного періоду в її розвитку, тобто в епоху еллінізму критичне мислення розроблялося найскрупульознішим чином. Саме критичне ставлення до дійсності, в першу чергу до соціальної дійсності, до пануючих на той час традицій, законів, звичаїв, є основною рисою всіх головних давньогрецьких шкіл елліністичного періоду – кініків, скептиків, стоїків і епікурейців. Вони продовжили найкращі традиції, закладені філософією Арістотеля, згідно яких в пізнанні треба висувати на перший план не просто готові твердження, навіть якщо вони, на перший погляд, повністю відповідають дійсності, а способи постановки питань, підходи, запити до її діалектичного (тобто власне дійсно критичного розуміння). Цю традицію повністю зберегли і найкращі римські послідовники перелічених шкіл.

На жаль, з крахом античної культури в традиції європейського критичного мислення наступає серйозна перерва. Середньовічна християнська схоластика якраз відкидає найцікавіше, що було у Арістотеля і перетворює його в беззаперечний авторитет з будь-яких питань. Більш нищівного удару по авторитету Арістотеля годі було придумати. Можна сказати, що досі його авторитет як одного з найбільш критичних мислителів в людській історії не відновлений.

Це не означає, що в епоху Середньовіччя критичне мислення було відсутнім зовсім, і що релігія в принципі нездатна до критичного мислення. Це означає тільки те, що розвиток критичного мислення в цю епоху якщо і відбувався, то не завдяки, а всупереч старанням християнської церкви, яка беззаперечно панувала в цей час в області духа майже на всій території Європи.

Це виглядає досить парадоксально, якщо взяти до уваги, що християнство як ідейна течія виростає в основному із вчення стоїків, які вважали Сократа чи найголовнішим моральним авторитетом людства.

Питання для самоконтролю:

- 1. Охарактеризуйте поняття синкретизму та оцініть роль синкретизму діяльності в становленні мислення.*
- 2. Проаналізуйте роль полісної демократії в становленні європейського критичного мислення*
- 3. Охарактеризуйте роль Сократа як основоположника критичної традиції в європейському мисленні.*

Тема 2. Розвиток традицій критичного мислення в рамках релігії

1. Релігійна форма свідомості та її роль в формуванні мислення.
2. Єретичні рухи в християнстві та їх вплив на формування європейської революційної думки.
3. Ідея всебічно розвинутої людини як ідеалу епохи Відродження.
4. Роль Реформації в становленні сучасного критичного мислення.
5. Релігійна свідомість як необхідний етап в становленні теоретичного мислення.

Базова література: 8, 9, 12

Додаткова література: 2, 3, 11, 15

Конспект лекції.

Суперечність між тим, що християнство виникло під впливом сократичної традиції в елліністичному мисленні, і виключно догматичним характером християнства вирішується дуже просто. Річ у тім, що християнство не залишалося незмінним, і відмінність між ідеями первісного християнства і його пізнішими версіями, а тим паче, практикою християнської церкви після того, як вона стала частиною, а деколи і основою державного апарату, є настільки великою, що можна сказати, що ми маємо справу з протилежними спрямуваннями думки. Первісне християнство носить суцільно критичний характер стосовно сучасної йому соціальної дійсності, пізніші його версії спрямовані не просто на виправдання земної несправедливості, а часто на увіковічнення найбільш відсталих, найбільш реакційних її форм. Первісне християнство, власне, і виникає як форма критики існуючої дійсності. Причому, треба зауважити, що це була критика вкрай радикальна. В той час було дуже багато критично налаштованих людей, оскільки античне суспільство переживало глибоку кризу, тому своє незадоволення висловлювали всі верстви населення. Незадоволення рабів вилилося в наймогутніше повстання рабів за всю історію рабовласництва – повстання під проводом Спартака. Незадоволення плебеїв набуло форми безперервної боротьби за політичні права, яка була досить успішною в епоху республіки, але закінчилася цезаристським переворотом, який в свою чергу, виражав незадоволення станом справ з боку патриціїв. Але хто б не перемагав у політичній боротьбі, римське суспільство продовжувало розкладатися ізсередини, оскільки могутність Риму мала гнилу основу – рабовласництво. І найголовніше, що ще не було ніяких економічних передумов на те, щоб замінити його на щось більш життєздатне. Навіть якщо б Спартак переміг, напевно чи щоб можна було змінити по суті. Є свідчення, що Спартак навіть не скасував гладіаторських боїв, а, навпаки, відзначився тим, що ним були влаштовані гладіаторські бої з участю найбільшої кількості гладіаторів – 200 пар. Відомий вислів Еншлена "Христос переміг тому, що потерпів поразку Спартак" зазвичай трактується в тому сенсі, що християнство як "релігія рабів та вільновідпущеників" було формою безсилового протесту проти пануючих в

Римській імперії порядків. Але рідко береться до уваги, що це безсилля було зумовлене не просто браком енергії до боротьби, а й відсутністю на той час реальної альтернативи цим порядкам. Вираз Еншлена крім усього іншого натякає на те, що "критика зброєю" сама по собі теж може виявитися безсилою, якщо не визріли об'єктивні умови для заміни тих порядків, проти яких вона спрямована.

Так от, радикалізм християнства полягав в тому, що в умовах, коли щось змінити в існуючому світі неможливо, воно оголошує цей світ "недійсним". Родоначалники цієї релігії досить точно визначають основну причину земних несправедливостей – приватну власність, і тому перші християнські громади носять принципово комуністичний характер. В основі ідеології цих громад лежить повна відмова від приватної власності, а в деяких навіть відмова від праці, оскільки праця породжує багатство. Цим же пояснюється і недопущення в деякі громади жінок, оскільки на той час жінка не могла сприйматися інакше як приватна власність. Член такої громади мусив зосередитися виключно підготовці до "справжнього життя" на небі. Зрозуміло, що далеко не всі члени такої громади були "ідейними", тобто осмислювали те, що вони роблять, але саме ці громади виділили людей, які зуміли піднятися до того рівня, де критичне мислення осягає свою власну основу. Такою основою може виступати виключно ідея індивідуальної людської свободи. Звичайно, не в тому ідіотському її розумінні, яке дуже поширилося в буржуазну епоху – як незалежності індивіда від суспільства, від його норм, законів. Слово "ідіотському" тут вживається не як лайка, і не як діагноз. Ідіотами в Давній Греції називали людей, які не відвідували народних зборів, не брали участі в громадському житті, в управлінні полісом. Походить від грецького ἰδιώτης, яке означало окрему людину, приватну особу, невігласа.

Зрозуміло, що жити в суспільстві і бути вільним від суспільства неможливо. Так "свобода" можлива виключно тільки в фантазії, причому в дуже бідній, нерозвиненій фантазії. Або інший випадок – такої незалежності можна досягнути, поставивши в залежність від себе інших людей, заставивши їх на себе працювати. Але й така свобода є позірною, про що здогадується навіть Арістотель, який, безсоромно обгрунтовуючи рабство "природними" причинами, все ж таким мусить визнати, що неможливо бути від природи паном, тобто вільним. Вільним треба *вміти* бути. Пізніше Гегель покаже, що насправді пан залежний від свого раба значно більше, як раб від пана, оскільки пан без раба не може існувати.

В першу чергу з тої причини, що античний світ ґрунтувався на рабстві, вільної особистості там в принципі не могло бути. Це об'єктивно. Але і суб'єктивно ні давній грек, ні римлянин не мислив себе як особистість, а виключно, як представник полісу, республіки, імперії, свого стану, роду.

На перший погляд може здатися, що у християнства ще менше шансів на те, щоб мислити індивідуальну свободу. Адже офіційний статус людини в християнстві – раб божий. Про яку свободу тут може йтися? Але як тільки ви перестанете уявляти Бога і мислити за аналогією, а поспробуєте сформулювати поняття про бога, тобто вияснити, чим бог є насправді, все стане на свої місця.

У одного з найвідоміших радянських філософів Е.В. Ільєнкова в статті [“Тегель і проблема предмета логіки”](#) є непогане визначення бога:

“і ортодоксально-християнський господь-бог - теж не вигадка, не зображення «неіснуючого предмета», а неадекватне зображення предмета вельми і вельми реального, а саме образ (відображення) тієї реальної влади, яку знаходять над людьми і їх свідомістю непідвладні і незрозумілі їм сили суспільного розвитку - їх власні колективні сили, що протистоять їм самим як щось чуже і навіть вороже не лише в фантазії ...”.

З цієї точки зору “раб божий” - це набагато кращий статус не тільки за становище раба іншої людини, а навіть за становище пана. Християнство (мова йде, звичайно про доктрину первісного християнства, а не про його практику, яка була дуже різноманітною і включала в себе в тому числі і взаємовиключні моменти) долає практично всі межі, які сковували індивіда раніше, починаючи від сім'ї (“якщо хто приходить до Мене і не зненавидить свого батька та матері, і дружини й дітей, і братів і сестер, а до того й своєї душі, той не може бути Моїм учнем”) і закінчуючи тим, що пізніше буде назване національністю, і соціальним станом (“ні грека, ні юдея, ні обрізання, ні необрізання, варвара, скіфа, раба, вільного, але все і у всьому Христос”). Іншими словами, згідно цієї доктрини, людина абсолютно індивідуально предстає перед “судом божим”, що в реальності означає те, що, якщо продовжувати використовувати юридичну термінологію, можна назвати “судом історії”. А це і є рівень абсолютної індивідуальної свободи - коли людина бере на себе абсолютну відповідальність за свої дії (на суді історії, як і на суді божому кожному “воздається по ділах його”), і ні соціальне походження, ні родинні зв'язки, ні етнічна чи расова приналежність не можуть слугувати “пом'якшувальними обставинами”.

Зрозуміло, що така строга доктрина не могла бути втілена в життя в чистому вигляді. Особливо, коли християнство із релігії пригноблених перетворилося в панівну релігію римської імперії. В доктрину почали вноситися корективи, які досить швидко не просто спотворили зміст первісного християнства, а перетворили його в щось рівно протилежне — в могутній інструмент пригноблення — як духовного, так і економічного.

І все було б нічого, якщо б серед християн час від часу не з'являлися люди не просто віруючі, але й хоча б мінімально мислячі, тобто здатні побачити невідповідність церковної практики і вчення сучасної їм християнської церкви практиці і доктрині первісного християнства, зафіксованим в євангеліях та частково у вченнях “отців церкви”. Такі люди, якщо вони виявлялися більш чи менш талановитими, ставали засновниками єретичних рухів. Зазвичай ці рухи вважають справою виключно внутріцерковною, але такий погляд, який був сформований в рамках Просвітництва, яке ставилося до релігії абсолютно вороже, вважаючи її просто обманом, шахрайством (так звана теорія “трьох обманщиків”) є дуже обмеженим. Парадоксально, але саме так — як виключно внутріцерковну справу, а відповідно таку справу, яка підлягає юрисдикції священної інквізиції, ересі вимагала розглядати і церковна верхівка. Насправді значення єретичних рухів виходило далеко за рамки церковного життя. І це не дивно, адже релігія тоді була панівною формою свідомості, а церква

контролювала не тільки владу, а була найкрупнішим землевласником. Тому критика церкви в епоху Середньовіччя означала соціальну критику взагалі. Не кажучи вже про те, що в ту епоху церква, крім усього іншого ще й мала фактичну монополію на освіту. Тому й критичне мислення в принципі тоді не могла мати іншу форму окрім релігійної. Як не могли мати іншої форми будь-які тодішні соціальні рухи.

Найбільш відомим з таких рухів є, звичайно Реформація. Але було б дуже наївно починати історію Реформації зі знаменитих тез Мартіна Лютера, хоча вони, безперечно є одним із найвизначніших зразків критичного мислення в історії. Та визначними вони стали тільки тому, що вони лягли на добре підготовлений ґрунт. Практично вся історія християнської церкви — це історія боротьби її з єресями, а практично всі єресі носили гостро соціальний характер і критикували існуючі порядки з точки зору первісного християнства. Особливо широкого розмаху єретичні рухи набувають, починаючи з XI ст., коли почався активний ріст міст. Християнські єресі виявилися дуже вдалою ідеологічною формою для вираження інтересів представників так званого “третього стану”, які боролися проти феодальних порядків. Звільнившись особисто тим чи іншим способом від феодальної залежності, вони шукали форму, в якій можна було піддати критиці ці відносини і знищити їх в цілому. Оскільки офіційна релігія захищала ці порядки, то треба було знайти релігійну форму, яка б їх критикувала. Такою формою і виявилися єресі.

Одною з найперших помітних єресей, які справили вплив на європейську історію цього періоду, була єресь катарів, або інакше альбігойці. Вони заперечували необхідність існування не тільки офіційної церкви, але й виступали проти феодальної держави з усіма її органами, засуджували війни, накопичення багатства. До XIII століття ця єресь набула такого поширення, що папі римському довелося організовувати проти її прихильників хрестовий похід, в результаті якого було знищено, як вважають деякі історики, більше мільйона людей.

Але на зміну альбігойцям прийшли вальденси, які, крім усього іншого зіграли велику роль у виникненні гуситського руху. Паралельно у Англії поширювали своє вчення і втілювали його в життя силою зброї прихильники Джона Уіткліфа, вчення якого теж мало вплив на гуситів. Міжнародного характеру набув рух бегінок та бегардів, суть вчення яких також полягала в критиці існуючих порядків з точки зору первісного християнства.

Так що Реформація у всіх її проявах виявилася не початком, а завершенням перевороту в способі європейського мислення. Завершення цього перевороту полягало в тому, що культура критичного мислення, яка носила до цього суто демократичний характер, була використана частиною панівного класу в боротьбі проти іншої його частини, в результаті чого ця культура перестала бути демократичною і стала суто апологетичною, хоча і по відношенню до більш прогресивного суспільного устрою, але не менш жорстокого, не кажучи про те, що цей новий капіталістичний устрій виявився дуже далеким як від ідеалів християнства, так і від вимог гуманізму. М. Вебер у своїй книжці “Протестантська етика та дух капіталізму” пише, що стосовно «останніх

людей» еволюції капіталізму «знайдуть істинність наступні слова: «Бездушні професіонали, безсердечні сластолюбці - і ці нікчеми вважають, що вони досягли ні для кого раніше недоступного ступеню людського розвитку»». Може виникнути питання, чому в ісламі не було явищ, подібних на реформацію? Відповідь на це питання може виявитися парадоксальною, але це факт — не в останню чергу тому, що іслам виявився менш догматичною, і якщо так можна виразитися, більш ліберальною релігією. В його рамках була вироблена і дуже широко впроваджена певна культура релігійної полеміки - калам — яка дозволяла дещо “амортизувати” вплив внутрішньої критики і не доводити справу критики на релігійному ґрунті до “критики зброєю” соціальних порядків в цілому і до краху старих соціальних інституцій, як це було в часи Реформації. Правда, за це мусульманські країни розплатилися серйозним застоєм в економічному і соціальному розвитку, так і не зумівши самостійно перейти від феодалізму до капіталізму, хоча в феодальну епоху вони серйозно переганяли європейські країни в усіх відношеннях.

Але в будь-якому разі, саме арабське Середньовіччя зберегло для історії дуже багато досягнень античності і Давнього Сходу. Саме завдяки арабам з багатьма із цих досягнень ознайомилися європейці. І це не тільки медицина, навігація, алгебра чи алхімія. Це і така стратегічна ідея як ідея так званої “двоїстої істини”. Завдяки ній багато в чому тільки і можливо було в умовах панування церкви займатися вивченням природи. Суть цієї ідеї полягала в тому, що бог, мовляв, залишив не одну книгу — Священне писання, а й ще одну — книгу природи. Тому вивчення цієї “книги” з точки зору “двоїстої істини” таке ж богоугодне діло, як і вивчення Корану (Біблії).

Реформація була частиною (національною - німецькою і швейцарською) більш широкого процесу, який отримав назву Відродження і мав своїм центром торгіві міста Італії.

А центральною ідеєю Відродження була ідея гуманізму. Суть цієї ідеї полягала в критиці середньовічного теоцентричного погляду на світ і в постановці в центр світогляду людини, її здатностей і проблем. Повернення до античності було тільки зовнішньою формою цього процесу, оскільки людина епохи відродження суттєво відрізнялася від людини епохи античності. Це була нова людина – фактично людина буржуазної епохи, хоча ця епоха ще тільки мала народитися.

Треба зауважити, що критична думка епохи Відродження не завжди була спрямована в майбутнє. Відродження дало зразок дуже радикальної, але реакційної за своєю суттю критики як середньовічних порядків, так і досягнень Відродження. Це був рух, який очолив Джироламо Савонарола. Його особливість полягала в тому, що це був дуже широкий, народний рух, який виражав протест проти аристократичного характеру феномену Відродження. Але як і будь-який реакційний рух, він не міг бути стійким і тому дуже швидко потерпів поразку.

Треба відзначити, що коли в традиціях Нового часу Середньовіччя характеризують як "темні віки", суцільний провал в розвитку культури, то це не

зовсім правильно. В епоху Середньовіччя було сформульовано досить багато ідей, які стали продуктивними тільки значно пізніше.

Питання для самоконтролю:

1. Охарактеризуйте первісне християнство як соціально-критичне вчення.
2. Проаналізуйте критичний потенціал основних єретичних рухів у середньовічному християнстві.
3. Розкрийте суть концепції "двоїстої істини" та її роль в становленні науки.
4. В чому полягала суть гуманістичної критики релігії в епоху Відродження?
5. Проаналізуйте основні претензії прихильників Реформації до тодішньої церкви.
6. Проаналізуйте переслідування науки з боку церкви як одну з умов становлення науки.

Тема 3. Становлення критичного мислення в епоху Нового часу.

1. Англійський матеріалізм та здійснений ним переворот в методології наукового пізнання.
2. Беконівське вчення про «ідолів», які заважають правильному пізнанню.
3. Спостереження та експеримент як основа наукового світогляду
 4. Декартовський дуалізм та критика його Спінозою.
 5. Критика релігії в епоху просвітництва та її недоліки.
6. Німецькі романтики про роль іронії та самоіронії в мисленні.

Базова література: 10, 23

Додаткова література: 2, 14, 17

Конспект лекції.

Треба зауважити, що і ідеї Відродження далеко не зразу знайшли своє продовження в європейській історії. Між епохою Відродження і буржуазною епохою, зародком якої вони були, лежить майже двохсотлітня епоха абсолютизму. Реально буржуазна епоха починається не в Італії і навіть не у Франції, які були центрами Відродження, а в Англії, яка дуже сильно відстала в цьому процесі. Але саме ця відсталість обумовила більш ґрунтовний характер нових буржуазних форм, які народжувалися в Англії. В даному випадку нас цікавлять не стільки базові, економічні форми буржуазності, батьківщиною яких стала Англія, скільки суспільні форми мислення, які з'явилися і розвинулися на цьому економічному ґрунті. Якщо Італія і Франція починають з мистецтва, Німеччина і Швейцарія – з релігії, то англійське відродження починає з перевороту в науці. Насправді переворот відбувся в сфері логіки і теорії пізнання, тобто в філософії, але першочергове значення він мав саме для науки. Пов'язаний цей переворот з іменем Френсиса Бекона. Цим іменем ледь не вичерпується все англійське Відродження. Власне, англійське Відродження пов'язують в основному з іменем Шекспіра (як правило, говорять ще про

Джозефа Чосера, але тут же зауважують, що це "підготовчий період", а також Томаса Манна, що виглядає не зовсім переконливо, адже він якщо і належав до цієї епохи, то як її реакційний критик, на кшталт Фра Савонароли), але існує версія, що автором трагедій Шекспіра був саме Френсіс Бекон.

В даному випадку нас цікавить не ця конспірологічна теорія, а те, що точно зробив Френсіс Бекон, хоча ці його досягнення ніхто не відносить до епохи Відродження, а вважають їх початком епохи Нового Часу. І це не просто плутанина в періодизації. Це відображення того факту, що Відродження – це перехідний період, а точніше, навіть передвісник буржуазної епохи, з настанням якої пов'язують Новий Час. Там вироблялися зовнішні форми буржуазності, хоча ще й на іншому ґрунті. Це приблизно як зовнішня форма капіталу (торговий та лихварський капітал) з'являється задовго до появи капіталізму з машинною промисловістю, завдяки якій капітал набуває своєї власної форми. Плутаниною в періодизації буде скоріше об'єднання Відродження, Нового часу і навіть новітньої історії в одну епоху Модерну, за допомогою якої відрізняють сучасне суспільство від так званого традиційного з одного боку, і від так званого постмодерну – з іншого. Таке розрізнення є чисто зовнішнім і нічого не дає ні для розуміння того, в чому полягає суть капіталістичної епохи, ні того, до якої революції вона призводить в сфері мислення.

Навпаки, розрізнення Відродження і Нового часу чітко показує, що перше з них – це в основному епоха критики старих порядків, руйнування старого, причому суб'єктивно дуже часто – на користь ще більш старого. Адже сама назва "відродження" говорить про спрямованість в минуле. І діячі Відродження розрізняються тільки тим, що більшість з них прагне повернутися до античних зразків, а деякі, як от Фра Савонарола чи Томас Мор – до ще більш давніх з історичної точки зору – близьких (у Савонароли менше, у Мора більше) до первісного общинного комунізму.

Що з стосується Нового часу, то в основі його теж лежить критика середньовічних порядків, причому, зазвичай така критика, яка перетікає в "критику зброєю", не дарма історично Новий Час відліковують від початку буржуазних революцій в Європі, але ця критика за своєю природою конструктивна – вона руйнує старе не для того, щоб повернутися до ще старішого, а для того, щоб розчистити дорогу новому. Дуже рідко це усвідомлюється учасниками процесів (так Французька революція за ренесансною традицією ідеологічно опирається на античні зразки), але в філософії Френсіса Бекона ми знаходимо саме таке усвідомлення. Починає він зі старої ідеї "двоїстої істини", про яку ми уже згадували, але в більш радикальній редакції, стверджуючи, що релігія має займатися виключно питаннями душі, а от вивчення природи вона має залишити науці і не втручатися в ці питання.

Проблема полягала в тому, що наука в той час знаходилася в зародковому стані і не могла конкурувати з релігією в області світогляду. Головну причину цього Бекон бачив у сфері логіки, точніше у пануванні дедуктивної, так званої аристотелівської логіки, яка залишилася науці в спадок від середньовічної схоластики і робила науку практично неможливою. Він піддає нищівній критиці

середньовічну схоластику взагалі і дедуктивну логіку зокрема як непродуктивну і непридатну для відкриття нових знань і формулювання на їх основі законів природи, які б відкривали людині шлях до влади над нею.

Єдино продуктивною логікою він вважає логіку індуктивну – тобто таку, яка дозволяє здійснювати узагальнення, переходити від фактів, тобто від часткового знання, до загального, до законів.

Зазвичай цей момент підкреслюють як головний, а чи навіть єдиний момент, за що Бекон критикує так звану аристотелівську логіку. Насправді ця критика має далеко глибший характер. Незалежно від того, усвідомлював це Бекон чи ні, але він руба ставить питання, яке пізніше отримало назву питання про єдність, чи краще, тотожність логіки і теорії пізнання. Адже заміна дедуктивної логіки на індуктивну потрібна була не сама по собі, а в зв'язку з новою матеріалістичною теорією пізнання. Зрозуміло, що позитивно питання про тотожність, а не просто тісний зв'язок логіки та теорії пізнання могло бути вирішено тільки в рамках діалектичної традиції, але не треба забувати зауваження Маркса і Енгельса із "Німецької ідеології" про те, що у «Бекона, як першого свого творця, матеріалізм таїть ще в собі в наївній формі зародки всебічного розвитку.

Матерія посміхається своїм поетично-чуттєвим блиском всій людині». Тобто Бекон багато в чому є ще хоч і наївним, але діалектиком. Це у Гоббса матеріалізм уже стане однобічним і в прямому розумінні цього слова метафізичним. У Бекона він ще поки що настільки діалектичний, що виступає як протилежність логічній формі метафізичного ідеалізму – дедукції.

Величезним вкладом у розвиток європейської традиції критичного мислення треба вважати його вчення про так звані "ідоли", які супроводжують людське пізнання.

"Ідоли", - на думку Бекона, - це свого роду паралогізми, тобто силогізми з ненавмисним, мимовільним порушенням правил логіки, які збивають нас з пантелику в пізнанні природи.

Всі "ідоли" Бекон поділяє на чотири основні типи: ідоли роду, печери, ринку і театру. "Ідоли роду", згідно Бекону, є наслідком загальних вад людського сприйняття світу. Власне, ще античні філософи знали, що почуття можуть нас обманювати, що не можна на них покладатися повністю. Бекон вносить сюди хіба що не дуже вдалу думку про те, що це спричинено "природою людини". Зрозуміло, що це величезний крок назад в порівнянні з Арістотелем, який стверджував, що, кінець кінцем, ми можемо бачити тільки те, що ми самі зробили. Звідси очевидно, що таємнича людська природа насправді повністю визначається людською практичною діяльністю.

Іншим яскравим прикладом "ідолів роду" Бекон вважає схильність людей до узагальнень, не підтверджених фактами. Людський розум, пише він, схильний вбачати в природі більше порядку і гармонії, ніж вона в собі містить.

"Ідоли печери", згідно Бекону, породжуються особливостями кожної окремої людини. Кожен дивиться на світ як би зі своєї печери, яка виникає внаслідок особливостей індивідуальної фізіології, виховання, долі тощо. "Ідоли печери", - пише Бекон, - суть помилки окремої людини. Адже у кожного, крім помилок, властивих роду людському, є своя особлива печера, яка послаблює і спотворює

світло природи. Відбувається це або від особливостей природжених властивостей кожного, або від виховання і бесід з іншими, перед якими він схиляється, або внаслідок різниці у враженнях ... "

Особливу роль у формуванні "ідолів печери" Бекон відводить людським пристрастям.

Інші види ідолів мають у Бекона суто соціальні корені, а саме виникають з людського спілкування. Перш за все це "ідоли ринку" або "ідоли площі", пов'язані з мовою. Слова ж, зазначає Бекон, встановлюються відповідно до розуміння натовпу, тому погане і безглузде встановлення слів буквально тримає в облозі розум.

"Ідоли театру", згідно Бекону, пов'язані з філософськими системами, які, подібно до театру, створюють вигадані світи. Зазначені ідоли витікають з різних філософських догм і хибних доказів .

Погодьтеся, що практично жоден з родів цих "ідолів" не зник і понині, хіба що до "ідолів театру", які створювалися філософами, додалися ті, які створюються представниками теоретичної фізики та інших представників математичного природознавства.

Парадокс полягає в тому, що сучасні "ідоли" природничих наук виростають саме на базі заснованого Беконом і розвинутого його послідовниками методу емпіризму, точніше, через спроби перетворити його в універсальний метод і теорію пізнання сучасної науки, але про це трохи пізніше.

Ще одною методологічною підвалиною сучасного європейського критичного мислення важають так званий метод радикального сумніву Рене Декарта. Власне саме цей принцип лежить в основі його філософії, і його він пропонує покласти в основу нової науки – піддавай сумніву все, окрім очевидного. Але не очевидного з точки зору відчуттів – Декарт був впевнений, що відчуттям довіряти не можна в принципі – а з точки зору розуму, а якщо точніше, то з точки зору математики. Декарт зразу ж відмежовується від тих скептиків, які із сумніву виводять неможливість достовірного пізнання. Навпаки, він пропонує застосовувати свій метод радикального сумніву тільки тому, що інакшим способом неможливо досягнути стійкого, безсумнівного знання.

Декартова критика емпіризму і сенсуалізму як методів пізнання є цілком справедливою, але альтернатива, яку він їй протиставляє – мрію про так звану "всезагальну математику" сама потребує дуже критичного розгляду, оскільки вибудовується вона на дуже сумнівному методологічному фундаменті – на ідеї дуалізму. Тобто Декарт впевнений, що існують дві рівноправні субстанції – духовна та матеріальна, і задача філософії полягає в виявленні того, як вони між собою не те щоб взаємодіють (те, що духовна і матеріальна субстанції не можуть взаємодіяти між собою, йому ясно), але як стається так, що людські думки, з одного боку, здатні відображати реальний світ, а з іншого боку – людські дії приводять до результатів, закладених людською думкою. Відповідь Декарта на це питання полягає в тому, що мусить бути щось третє, яке поєднує протилежні субстанції. Таким "третім" не може бути ніхто, окрім Бога, який створив обидві субстанції за одними і тими ж законами – законами математики. Так виникає найбільш завершена система деїзму, яка знаменувала собою

величезний крок у науковій критиці релігійної форми свідомості. Існування Бога не заперечується, але його роль зводиться виключно до акту творіння – як творіння матеріального світу, так і законів, за якими цей світ потім буде існувати. Тобто в реальному житті діють виключно тільки закони природи, і пізнавати треба тільки ці закони. Сам Бог нічого вже не може в них змінити. Зрозуміло, що з цієї точки зору закони природи, та й навіть суспільства, не кажучи вже про мислення, виглядають вічними і незмінними, що і виявилось пізніше найголовнішим її (точки зору деїзму) недоліком, про критику якого нам ще не раз доведеться говорити пізніше.

А поки що про критику дуалізму як методологічної основи деїзму. Критика дуалізму Декарта Спінозою – це поворотний момент в розвитку європейського критичного мислення, а, можливо і найвища точка його розвитку взагалі, в тому сенсі що в цій критиці розкривається суть всякого теоретичного мислення, а все інше буде тільки розвитком, деталізацією тої ідеї, яку Спіноза висуває проти Декарта. Суть критики проста – поставлене Декартом питання про те, як співвідносяться духовна та матеріальна субстанції, вирішити не можливо з тої причини, що воно неправильно поставлене. Вони ніяк не співвідносяться, тому що не існує і не може існувати двох окремих субстанцій, а існує тільки одна субстанція, а те, що називають духовністю, є не окремою субстанцією, а тільки атрибутом субстанції, її невід'ємною властивістю. Така точка зору на протиположності дуалізму називається монізмом, і вона є вершиною розвитку критичного мислення. З одного боку, тому, що всі інші питання не можна вирішити чисто теоретично, а тільки практично, а з іншого - тому, що всяке мислення, яке не будується на такій точці зору, приречене на провал, як тільки воно спробує бути хоча більш чи менш послідовним. В свій час Гегель в "Феноменології духу" написав, що "бути спінозистом є началом всякого філософствування". Сьогодні його можна виправити тільки в тому дусі, що будь-яке послідовне мислення потребує спінозистського підходу, згідно якого світ є єдиним цілим і поза цим світом нічого не існує, навіть Бог. Власне, саме з цієї думки – думки про те, що Бог і природа є єдиним цілим, і витікає гносеологічна позиція Спінози, яка визначає майбутнє філософії на багато століть вперед. Ця ідея називається ідеєю пантеїзму і своїм походженням вона очевидно зобов'язана релігії. Думається, що сучасні вчені не в змозі піднятися до рівня Спінози в сфері мислення ще й тому, що вони звикли до релігії ставитися зверхньо, гадаючи, що відкинувши релігію, вони її подолали. Насправді ж так званий науковий атеїзм, відкидаючи релігію, так і не виходить за її рамки. Фактично вчені епохи Нового Часу, в тому числі і представники Просвітництва, які прославилися своєю нищівною критикою релігії, будучи праві формально, в найголовнішому не виходять за її рамки. Вони просто замінили всюди слово Бог на слово природа – було "Бог створив", стало – "природа створила", було – "так бог дав", стало – "така природа цього предмета". Відчувається, що їм не вистачило почуття гумору для того, щоб хоч трохи іронії та сарказму, який вони витратили на адресу релігії, залишити для того, щоб перевірити на міцність власні позиції. Хоча в випадку Просвітників швидше треба говорити про дотепність, як про іронію. Тому що природна (і тут природна!), точніше, французька, оскільки

мова тут іде в першу чергу про французьке Просвітництво, дотепність і іронія – це не зовсім одне і те ж. Іронія – це швидше піддана рефлексії дотепність, дотепність, перетворена на метод сприйняття світу. Чи не першими про це заговорили німецькі романтики. Так Шлегель під іронією розуміє здатність «з висоти оглядати всі предмети, нескінченно піднімаючись над усім обумовленим, включаючи сюди і власне своє мистецтво і доброчесність і геніальність».

Що цікаво, романтики теж були в основному реакціонерами, що далеко не завжди є негативною якістю. Реакціонер, який може іронізувати над своєю “геніальністю”, це вже не зовсім реакціонер. Деколи такі реакціонери виявляються натхненниками найрадикальніших революцій. Найкращий приклад — Жан-Жак Руссо. Будучи зразковим реакціонером, впевненим, що “золотий вік” людства давно позаду, він формулює ідею “громадського договору”, згідно якої народ має право на революцію, збройне повстання проти влади, якщо вона не виконує умов “договору”. Саме ця ідея надихала вождів Великої французької революції, а перед тим вождів революції американської — війни за незалежність США.

Питання для самоконтролю.

- 1. Охарактеризуйте роль Френсіса Бекона в становленні сучасної науки.*
- 2. Розкрийте суть відмінностей в поняттях Нового часу та Модерну.*
- 3. Розкрийте методологічне значення картезіанського методу радикального сумніву.*
- 4. В чому полягає суть деїзму?*
- 5. Охарактеризуйте головні положення спінозовської критики дуалізму.*
- 6. Проаналізуйте концепцію суспільного договору Жан-Жака Руссо і право народу на революцію, яке витікає з неї.*

Тема 4. Критична філософія Канта та її розвиток в класичній німецькій філософії

1. Небулярна гіпотеза як переворот в способі наукового мислення.
2. Докритичний та критичний період в філософії І.Канта.
3. Класична німецька філософія як критична філософія
4. Маркс про «зброю критики» та «критику зброєю».

Базова література: 3, 6, 11, 19

Додаткова література: 3, 17

Конспект лекції.

Починаючи з античності і закінчуючи Новим Часом, критичне мислення переживало як періоди бурхливого розвитку, так і періоди дуже серйозного застою, і навіть відкатів далеко назад. Якщо брати в цілому, то можна говорити, що подібного до того, як, згідно Декарту, кількість руху в природі залишається сталою, так і "маса" критичного мислення в у вказаний період історії, якщо брати його в цілому, теж можна вважати незмінним. Критичний погляд окремих мислителів (а такі знаходилися в будь-яку епоху) на світ практично завжди компенсувався сліпою вірою в найдикіші забобони, розповсюдженою серед основної маси людей, здоровий скептицизм нейтралізувався з одного боку догматизмом, а з іншого релятивізмом, бажання докопатися до причин – поверховістю і т.д.

Переломний момент настає в зв'язку з появою класичної німецької філософії. Її родоначальником, як відомо, вважається Імануїл Кант. Філософія ж Канта називається критичною філософією. Назви основних робіт Канта - "Критика чистого розуму", "Критика практичного розуму", "Критика здатності до судження" – говорять самі за себе. І дійсно, Кант є першим філософом, який ставить собі за мету побудувати цілісну систему критичного мислення. Наскільки йому вдається досягти поставленої мети – про це трохи пізніше.

Зараз же про іншу роботу Імануїла Канта, яка, хоч і не має в своїй назві слова "критика", але зіграла в розвитку європейської традиції критичного мислення, можливо навіть більшу роль, ніж всі інші його роботи. А могла зіграти значно більшу, якщо б інші роботи Канта не зіграли серйозної ролі в гальмуванні розвитку критичного мислення в Європі.

Мова йде про "Всезагальну природну історію та теорію неба", в якій викладена гіпотеза, яка пізніше отримала назву "небулярної гіпотези". За своїм значенням ця гіпотеза ніяк не поступається відомій гіпотезі Коперніка. Судіть самі: Копернік, як відомо, "зупинив Сонце і заставив рухатися Землю". Кант же показав, що Земля не просто рухається, тобто переміщується в просторі, а що вона розвивається, точно так же, як і Сонце.

Це була не просто критика попереднього способу мислення, це був повний переворот в способі мислення. Виявляється, що абсолютно все, включаючи небесні світила, є не вічним, що воно з'являється, поступово формуючись з первісних елементарних частинок. Власне тут поки що не було ніякого особливого перевороту, оскільки це ж саме говорили античні атомісти. Переворот був в тому, що на відміну від атомістів, які були впевнені, що в світі панує випадковість, Кант доводив, що ця еволюція є закономірною. Фактично він стверджував всезагальний закон розвитку, точніше, поки що тільки всезагальний закон еволюції. До речі, до цього часу ця гіпотеза про походження Сонячної системи залишається найбільш поширеною серед фахівців, перетворившись в загальну космогонічну гіпотезу, яка стосується і інших планетних систем. Звичайно, вона вдосконалюється вченими і доповнюється в деталях, але що стосується принципу – закономірного поступового формування Сонячної системи із первісної газопилової туманності - то він залишається незмінним. Як уже говорилося, найголовніше в цій гіпотезі – це вчення про

закономірність процесу еволюції системи із первинного хаосу. Якщо повернутися до питання про це, що дана робота є поворотним моментом в розвитку європейського критичного мислення, то можна сказати, що хорошою назвою для неї була б назва "Критика засад природознавства".

Це був повний переворот в тодішньому погляді на природу. Незважаючи на розповсюджену на той час нищівну критику релігії, ні наука, ні філософія Нового часу не могла запропонувати ніякої альтернативи тому погляду, що світ залишається незмінним в своїй основі, тільки раніше це пов'язували з актом божественного творіння, а тепер це обумовлювалося вічними і незмінними законами природи. Небулярна гіпотеза підривала такий погляд в його основі. Якщо навіть небесні тіла не є чимось незмінним, а виникають поступово, то що вже говорити про те, з чим ми маємо справу на Землі?!

Треба зауважити, що це не була просто альтернативна гіпотеза, ніяк не пов'язана з попереднім розвитком науки – такі існували давно, Кант сам вказував, що зовнішньо виглядає, ніби його гіпотеза збігається з вченням атомістів. Насправді це був зразок справжньої конструктивної строго наукової критики попередніх теорій. Ще з античних часів була відома геоцентрична система – так звана система Птолемея. Її головною проблемою було те, що, виходячи з її засад, неможливо було пояснити петлеподібні траєкторії руху планет сонячної системи, для них довелося вводити окремі "кришталеві сфери". Гіпотеза Коперніка знімає цю проблему, стверджуючи, що Земля не знаходиться в центрі сонячної системи, а разом з іншими планетами рухається навкруг Сонця, через що орбіти планет виглядають як дивні петлі. Кеплер будує математичну модель геліоцентричної системи, Ньютон за допомогою "сили всесвітнього тяжіння" пояснює, чому планети не розлітаються під дією відцентрової сили, тобто чому ця система складає єдине ціле. Але залишається невирішеною проблема того, чому планети взагалі почали обертатися навкруг сонця, не кажучи вже про проблему того, звідки вони разом з Сонцем взялися. Без Бога ці проблеми вирішити було неможливо. І от Кант вирішує обидві ці проблеми зразу, припустивши, що не було акту створення Сонячної системи, а відповідно – ніякого "першопопштовху", а було поступове утворення планет з первинної газопилової хмари, частинки якої під дією уже відомих на той час фізичних сил поступово утворили небесні тіла. Тобто все було пояснено із самої природи без притягнення ніяких потусторонніх сил.

Здавалось би після такого успіху в сфері небесної механіки "сам Бог приказав" застосувати цей метод мислення у всіх інших науках. Але сталося зовсім інакше. Ніякого безпосереднього впливу на розвиток тодішньої науки це геніальне відкриття не справило. Мало того, сам Кант не здійснив ніяких спроб розвинути свою ідею.

Перешкодою для цього стало те, що Кант не намілювався вийти за межі формальної логіки, яка не дозволяла узагальнювати думку про перетворення, оскільки це забороняв закон виключення суперечності. Була ще одна обставина, яка не дозволяла небулярній гіпотезі зіграти таку ж революційну роль в науці, яку потім зіграла теорія еволюції Дарвіна. Насправді, таких обставин було аж дві. Перша – це та, що ще не було достатньої кількості емпіричного матеріалу,

щоб утворити "критичну масу", після якої наука вже не могла розвиватися по-старому, і яка б запустила "ланцюгову реакцію" появи еволюційних теорій у всіх науках. Друга обставина полягала в тому, що Кант був занадто глибоким мислителем, щоб створювати собі ілюзії щодо всесильності еволюційного методу. Він розумів, що "плоский еволюціонізм", пряме перенесення навіть дуже успішних в рамках якоїсь одної науки методів, на інші, і на мислення взагалі, ні до чого доброго привести не може. Іншими словами, Кант виявився занадто сумлінним вченим для того, щоб не звернути увагу на те, що в мисленні не все так просто, як може здатися після найперших успіхів при вирішенні навіть дуже крупної задачі. В тому числі він розумів, що критиці треба піддати мислення не тільки в сфері прориродознавства, а все тодішнє мислення взагалі, тобто в першу чергу філософське мислення. Саме в цьому суть його творчості в так званий критичний період.

Ми вже писали, що Кант не насмілювався вийти за межі формальної логіки, але це не значить, що це однозначно погано. Адже визначення самих цих меж – це теж була окрема задача, причому задача нелегка. Власне, саме в визначенні меж можливостей формальнологічного мислення і полягає основна заслуга Канта перед філософією. Йому вдається її виконати в першу чергу завдяки відкриттю так званий антиномій. Формально вони представляли собою критику найбільш поширених доказів буття божого. Кант показує, що спростування цих доказів точно такі ж доказові, як і самі докази. Пізніше Гегель зауважить, що для будь-якої тези, а не тільки до тих, на які вказує Кант в своїх чотирьох антиноміях, можна привести тезу, яка їй суперечить, і довести її так же переконливо, як і першу тезу. Таким чином Кант закладає основи для побудови нової, діалектичної логіки. Перепоною для завершення цієї справи став дуалізм, прихильником якого залишався Кант. Переконливо довівши, що в реальному світі все діалектично, він цілком справедливо вказує, що в сфері мислення панує формальна логіка. Виходить, що для мислення і для реального світу існують дві протилежні логіки. А якщо так, то в мислення немає ніяких шансів пізнати логіку реального світу, або інакше - "речі в собі". Зверніть увагу на те, що ствердження існування незалежної від свідомості "речі в собі" – це очевидний матеріалізм. Але як тільки філософ не розуміє, що це протиставлення мислення і матерії є відносним, він зразу ж перетворюється в агностика, а разом з тим в суб'єктивного ідеаліста. Так сталося і з Кантом.

Дуже цікавою є критика концепції Канта з боку його вірного послідовника Фіхте. Якщо "річ в собі" існує поза нашою свідомістю, - пише він, - то як ми можемо про неї говорити. Але якщо ми про неї говоримо, мислимо її, то вона не є "річчю в собі". Помилка Канта, - говорить Фіхте, - полягає саме в ствердженні існування "речі в собі", яка суперечлива в своєму визначенні. Насправді світ один-єдиний, і це є світ нашої свідомості, або, інакше "Я". Але "Я" не споглядального, а активного, діяльного, яке перетворює світ спочатку в матеріал, а згодом і в інструмент власної діяльності і, як потім виразиться Маркс, в своє "неорганічне тіло". Це теж суб'єктивний ідеалізм, але не агностичний і тому від суб'єктивного ідеалізму Фіхте рукою подати до матеріалізму. Але знову ж таки, не до старого споглядального матеріалізму, з

якого починав Кант і який привів його до агностицизму, а до матеріалізму нового, спінозистського за своєю природою, але гегелівського за методом.

Гегелівський метод це теж критичний за своєю суттю метод. Недаремно деякі послідовники Гегеля називали його філософію "критичною критикою". Але, на відміну від Канта, Гегель був спінозистом, тобто не був ні дуалістом, ні агностиком.

Звичайно, Гегель не був матеріалістом. Навпаки, він називав себе абсолютним ідеалістом. Але, як це не дивно, саме ця обставина дозволила йому подолати ті хитання між матеріалізмом і ідеалізмом, які виникли у Канта, і навіть частково у Фіхте з Шеллінгом. Причому, кінець кінцем виявилось, що ці хитання завдяки Гегелю були подолані саме на користь матеріалізму. Але до матеріалізму можна було вернутися виключно тільки через його протилежність – тобто через абсолютний ідеалізм. Саме ця позиція дозволила Гегелю досягнути абсолютно моністичного підходу з одного боку, а з іншого – розглянути світ не як об'єкт, а суб'єктивно, тобто з точки зору діяльності. Ясно, що суб'єктом такої діяльності не може бути ні окремий індивід, ні будь-яка сукупність індивідів. Такий суб'єкт мусить бути всезагальним, тобто субстанційним. У Гегеля він, правда, виступає поки що як дух, але це дрібниці. Головне, що була знайдена "точка відліку", з якої можна було починати філософію, і метод, за допомогою якого можна було мислити світ. Правда, ця "точка відліку" одночасно виявлялася "точкою неповернення" для філософії, бо виявивши її, філософія таким чином могла вважати свою місію виконаною, адже "мислити світ" з цієї точки зору означало змінювати світ згідно його власних законів, навіть для відкриття яких філософія не годилася. Це вже була справа конкретних наук.

Тільки вони могли вивчати і відкривати закони природи і суспільства. На долю філософії залишалися хіба що закономірності самого мислення, в тій мірі, в якій воно залишається окремим видом діяльності і не вивчається жодною з наук.

А мислення не може не залишатися окремим видом діяльності, як мінімум, в процесі його формування у кожного окремого індивіда. Зазвичай цей процес здійснювався стихійно і тому вважався ледь не природнім процесом, що насправді абсолютно не відповідає дійсності.

Питання для самоконтролю:

- 1. В чому полягала суть кантовської критики дейзму та емпіризму?*
- 2. Розкрийте роль небулярної гіпотези в формуванні наукового мислення.*
- 3. Проаналізуйте причини переходу Канта на позиції агностицизму.*
- 4. охарактеризуйте основні положення фіхтевської критики кантовського поняття "річ в собі".*

Тема 5. Проблеми формування критичного мислення на рівні онтогенезу.

1. Критичний огляд основних теорій походження мислення та педагогічних доктрин.
2. Яким шляхом передається здатність до мислення від покоління до покоління?
3. Мислення і предметна діяльність.
4. Головні засади Болонської системи та їх критика?
- 5 Ідея політехнізму.

Базова література: 1,3, 4, 6, 20

Додаткова література: 1, 13, 16

Конспект лекції.

Мислення зараз тісно пов'язують з творчістю. Аж до того, що тільки розумова праця вважається творчою, а фізична репродуктивною.

Те, що здатність до мислення дається людині від Бога – не просто розмовна формула, а майже все, що можуть сказати зараз про творчі здібності більш чи менш по суті. І проблема навіть не в тому, що так говорять віруючі чи ті вчені, які підлаштовуються під кон'юнктуру. Адже, якщо замінити слово «бог» на слово «природа», від цього нічого не зміниться. А якщо зміниться, то на гірше. Адже посилання на бога в гіршому випадку означає, що той, хто це говорить, не знає, яка природа творчості. А є ще кращий випадок – коли мається на увазі не Бог давніх євреїв, стаж «творчої роботи» якого налічує всього шість днів (тому не дивно, що результат вийшов далекий від досконалості), а, скажімо, бог Спінози чи Гегеля, для якого творіння виступало як спосіб існування. Причому, не його власного існування як чогось протилежного створеному, а існування субстанції.

Коли ж на місце Бога ставлять природу, то якраз в кращому випадку це буде означати, що вчені визнають, що вони не знають природи творчих здібностей людини, але дуже хочуть її взнати і збираються прикласти до цього всіх зусиль. На жаль, більшість випадків – гірші. Представники природничих наук, жодна з яких, до речі, не вивчає природу в цілому, починають шукати природу творчості в частковостях, як правило, тих, які першими впадають в око. Довгий час модною залишається генетична теорія походження таланту. І багато людей вірять, що здібності до музики чи математики дійсно можуть бути закодовані в ділянках дезоксирибонуклеїнової кислоти, які називають генами, точно так же як колір очей чи, скажімо, гемофілія. Інформаційна теорія здібностей (талант як здатність до сприйняття та переробки великої кількості інформації) не конкурує з генетичною тільки тому, що сама генетика є фактично прикладною інформатикою. А коли найрозвинутішою наукою була механіка, то мудрість буквально «вдовбували» в голову.

Свій вклад в уявлення про природу творчих здібностей внесли і сільськогосподарські науки. Коли говорять про селекцію талантів, ніхто не бачить в цьому нічого непристойного. Власне, цей метод, тобто метод класифікації людей на творчих і нетворчих, здатних критично мислити і

нездатних – це єдиний метод, який може запропонувати зорієнтована на матеріалізм XVIII століття сучасна наука і система освіти, яка ґрунтується на принципах цього ж роду матеріалізму. І можна з впевненістю сказати, що така наука й освіта й не зможуть запропонувати чогось кращого в цьому питанні, оскільки вони виходять з того, що талант, здатність до творчості, як і здатність до критичного мислення, є «абстракт, притаманний окремому індивіду». В цьому плані наука програє не тільки ідеалістичній філософії, а навіть релігії з її уявленням про божественне походження творчого начала в людині, оскільки релігія хоча б на рівні уявлення старається все-таки встановити зв'язок між індивідуальним та всезагальним. А без вміння встановити такого роду зв'язок розмову про творчість краще не заводити взагалі, оскільки творчість - це в першу чергу втілення всезагального в індивідуальному. Все інше — це деталі, які впливають із цього базового, тобто, найбільш абстрактного визначення. Що ж стосується сходження від абстрактного до конкретного, то його не може забезпечити не тільки релігійне уявлення, але й характерний для сьогоденної науки розсудок, який приречений на те, щоб блукати від одної абстракції до іншої.

Власне, всі непорозуміння з розумінням творчості, як і з розумінням природи мислення взагалі, мають своєю причиною нерозуміння цієї простої обставини, що протиставлення поняття і предметної діяльності (хоча воно і має історичну основу в розподілі праці на розумову і фізичну, зафіксовану в поділі суспільства на економічні класи, один з яких приречений на так звану фізичну працю, а інший володіє монополією на управління, тобто на працю розумову) є лише видимістю, а будувати поняття (особливо, поняття про поняття) на видимості — дуже наївно, хоча може бути дуже модно.

Поняття творчості виявилось розір'ятим на хресті дуалізму, так само і тому, що реальна творчість була розірвана навпіл розподілом праці на фізичну та розумову.

Істиною, дійсністю, яка ховається за розподілом праці на розумову та фізичну, є нагальна необхідність його ліквідації, яка виростає з самого розвитку технологічного розподілу праці, що приводить до появи машинного виробництва, яке перетворює людину із деміурга-творця (тобто, ремісника) спочатку в механічний додаток до машини, яка поступово перетворюється у “розумну машину”, яка диктує людині логіку її діяльності, а згодом і в споживача, тобто щось рівно протилежне творцю.

Причому подолання розподілу праці не можна розглядати як справу далекого майбутнього. Насправді вчитися мислити — це і означає долати розподіл праці, тобто виходити за межі, покладені індивіду його місцем в цьому розподілі. Розпочинаючи з народження. Адже спочатку індивід виступає виключно як предмет праці своєї матері, лікарів, величезної кількості інших фахівців. І якщо з самого початку не забезпечити йому умов для перетворення з об'єкта праці в суб'єкт її, то потім може бути й пізно.

Досить давно вчені зауважили, що, скажімо, діти з африканських сіл до певного віку різко переганяють у розвитку своїх ровесників, які ростуть в умовах цивілізації. Коли почали думати над причинами цього феномену, прийшли до

висновку, що основна з них полягає в тому, що, африканські діти, яких матері зазвичай прив'язують до себе або тримають на руках, хочуть вони цього чи не хочуть, включаються в діяльність, якою живуть дорослі, в той час як “цивілізовані”, лежачи постійно в своїх ліжечках чи візках, штучно з неї виключаються.

А в дитини немає іншого способу розвивати своє мислення, як тільки через активну предметну діяльність, тобто через активне перетворення дійсності, зміну форм предметів, які його оточують. Відомо, Гегель в свій час сказав, що найрозумніше, що може зробити дитина з іграшкою — це зламати її. Зазвичай цю думку трактують в тому суто позитивістському дусі, що таким способом дитина може подивитися, як іграшка влаштована всередині. Насправді ж це тільки момент гегелівської думки, причому не найголовніший. Зламати — означає змінити, перетворити у щось інше. А пізнати, це знав ще Арістотель, людина може тільки те, що вона сама зробила. Тому “ламання іграшок”, перетворення одних предметів у інші (не обов'язково це робити кожен раз в реальності, можна і в фантазії, але не навчившись перетворювати речі в реальності, не можливо розвинути хоча б більш чи менш гідну фантазію) — це своєрідна “критика” дійсності, без якої неможливе її пізнання. І цей принцип є універсальним. З цієї точки зору педагогіка — це є мистецтво вчасно підсовувати індивіду саме ті “іграшки”, які треба “ламати” саме зараз, для того, щоб процес розвитку мислення на загальмував, точніше, не забуксував, на якомусь етапі, оскільки таке “гальмування” буде означати смерть мислення, на якому б високому рівні не почалося гальмування.

А це означає, що педагогіка мусить бути дуже самокритичною. Можна сказати навіть, що вона повинна бути абсолютно самокритичною. Це означає, що вона має постійно прагнути до самозаперечення: розпочинаючи з того, що будь-який педагог найбільше має прагнути того, щоб вихованець якомога швидше навчився обходитися без його допомоги і закінчуючи тим, що педагогіка в цілому має прагнути до того, щоб розчинитися в нормальному житті, перестати бути окремою від життя сферою, щоб всі виховувалися не в процесі “ламання іграшок”, а в процесі вільної гри творчих сил — щоби вся діяльність була як гра.

Ясно, що не може бути й мови про повернення до рівня африканського села. Такими педагогічними “іграшками” мають стати найдосконаліші і найсерйозніші машини, а точніше, система всіх машин, які є в розпорядженні людства. Кожен окремий індивід має почувати себе з ними вільно. Скажуть, що це фантастика. Насправді ж це не більша фантастика, як те, що зараз навіть деякі дошкільнята вміють користуватися смартфоном, чи те, що чи не всі американські підлітки, включаючи тих, хто не вміє читати, вміють водити автомобіль, що ще кілька десятиліть тому було доступно тільки фахівцям. Можливості педагогіки, якщо ця педагогіка побудована на добротній науковій основі, воістину безмежні. Це, зокрема, доводять результати унікального педагогічного експерименту, проведеного в 60-х 70-х роках в Загорському дитячому будинку для сліпоглухих дітей під керівництвом А. І. Мещерякова і Е.В. Ільєнкова. Неминуща наукова цінність цього досвіду полягала в тому, що в

ході його було неспростовно доведено, що людська особистість виникає, формується, навчається мислити і сприймати навколишній світ не завдяки закладеним від природи здібностям (сліпоглухота ніяк не могла б перешкодити їм проявитися, але насправді діти з такими відхиленнями завжди залишалися на рівні рослин і не виявляли жодних ознак людського мислення) і навіть не завдяки інформаційному впливу на дитину (відсутність зору і слуху просто виключає такий вплив), а виключно в міру того, як вона опановує предметним світом людської культури, навчається діяти по-людськи з предметами, створеними людиною для людини. Матеріальні продукти людської праці виявилися тими «генами», за допомогою яких передається «спадкова інформація» людської культури від суспільства до окремої людини. “Спільно-роздільна діяльність” вихователів і вихованців з предметами, зробленими людиною для людини перетворила приречених на “рослинне існування” дітей в людей, рівень розумового розвитку яких далеко перевищував середній. Зрозуміло, що таким же, і тільки таким, чином мислення будується і в звичайних дітей. Просто у випадку з сліпоглухими не залишалося ніякого місця для ілюзій з цього приводу, якими так багата звичайна педагогічна наука і практика.

Отже, експеримент з науковою точністю показав, що тільки правильне включення індивіда в суспільно-практичну діяльність відкриває йому шлях до людської культури.

Саме ця ідея і стала основоположною в передовій педагогіці ще задовго до зазначеного експерименту, в якому вона була блискуче доведена. Всі успішні педагогічні починання і системи були пов'язані з тим, що їх автори знаходили способи правильного включення дитини в громадську діяльність на тому чи іншому етапі його розвитку.

Згадаємо основні з цих відкриттів не в хронологічному, а в логічному порядку, в залежності від того, проблеми якого вікового періоду становлення дитини вони вирішують.

Що стосується дошкільного виховання, то до певного часу педагогіка взагалі не торкалася цього питання, покладаючись в цьому питанні на «материнський інстинкт» і «народні традиції». Перші кроки в напрямку організованого підходу в цьому питанні почали робити, мабуть, Фребель і Монтесоррі, але керувалися вони при цьому швидше моральними і загальнофілософськими уявленнями.

Роботи Н.А. Бернштейна, представників павловської школи, зокрема, А.Д. Сперанського, що встановлюють зв'язок між м'язовою активністю дитини і розвитком його розумових здібностей, дозволили вирішувати питання дошкільного виховання з точки зору науки. Ще більший прорив в цій сфері було здійснено у зв'язку з роботами Л. С. Виготського і його послідовників, які вже не обмежувалися зв'язком фізіології і розумового розвитку дитини, а розглядали ці процеси в культурно-історичному контексті. На основі їх наукових відкриттів були розроблені і широко впроваджені програми навчання дітей в дитячих садках.

Особливе місце займають роботи з розвитку дитячої психології Д. Б. Ельконіна і В.В. Давидова, які в своїй експериментальній роботі узагальнили і розвинули

ідеї Л. С. Виготського, А. Н. Леонтьєва, Е. В. Ільєнкова і розробили успішно працюючі педагогічні методики.

Сьогодні можна без найменшого сумніву констатувати, що у нас була створена науково-обґрунтована (Л.С.Виготський є таким же незаперечним світовим авторитетом в області наукової психології, як і Павлов в області фізіології) і практично перевірена теоретична база для правильної постановки дошкільної освіти.

Що стосується ранньої шкільної освіти, то напевно чи кого-то варто переконувати, що неперевершених результатів тут досяг В.О. Сухомлинський.

Найголовніша заслуга В.О. Сухомлинського перед педагогікою полягає в найпершу чергу в тому, що він зумів запропонувати способи реалізації

декларованих педагогікою, але рідко нею застосовуваних ідей всебічного розвитку людини на такому відповідальному етапі, як перші шкільні роки.

Ніяких особливих хитрощів в його системі не було. Сенс її полягав у тому, щоб з раннього дитинства включити дітей в реальне життя суспільства, захопити їх

потужною суспільно значущою працею (зазвичай дітей змушують в школі на уроках праці робити щось нікому не потрібне і тому неймовірно нудне), з

раннього дитинства вчити їх думати, а не просто заучувати напам'ять готове, розвинути в них творчі здібності через вміння жваво сприймати природу,

людей, через оволодіння художнім словом на рівні казок, віршів, створення книжок, навчити їх жити інтересами колективу, піклуватися про інших.

Природно, для того, щоб реалізувати цю «нехитру» систему, вчитель і справді мав «серце віддавати дітям». Але результат, якого домагався вчитель таким

способом, були варті будь-яких зусиль.

Ось, наприклад, які завдання ставив перед собою Василь Олександрович: «До кінця 2 класу вони повинні були навчитися настільки швидко, виразно і свідомо

читати, щоб сприймати очима як єдине ціле невеликі речення і закінчені частини великих речень». Цікаво б дізнатися, який відсоток сьогоднішніх

випускників середньої школи володіє такими навичками? Але Сухомлинський розглядав вміння швидко читати не як самоціль, а тільки лише як інструмент

для оволодіння знаннями і джерело багатого духовного життя, як одне з джерел мислення і розумового розвитку.

Ні про що подібне сьогоднішня школа навіть не згадує. Вона розглядається виключно як місце отримання знань, хоча похвалитися їй в цій справі

абсолютно нічим, оскільки знання, відірвані від живого життя, не лізуть в голови учням. Точніше, від життя тут відірвані не так знання, скільки самі учні.

Особливо цей факт починає відчуватися в середніх і старших класах середньої школи, де учням доводиться засвоювати найпередовіші наукові знання, в той

час як їх реальна практична діяльність обмежена чотирма стінами домашнього життя та різноманітними розвагами досить примітивного характеру. Навчання в

таких умовах перетворюється на справжню муку, якої діти всіляко намагаються уникати.

Радикальне, але в той же час цілком природне і дуже дієве рішення цієї

проблеми запропонував А.С. Макаренко. Він просто включив своїх вихованців в реальне життя суспільства на цілком дорослих підставах, без будь-яких

знижок на вік. «Педагогічний момент» складався не в полегшенні, а, навпаки, в максимальному ускладненні включення. Діти не просто повинні були заробляти на життя якоюсь працею. Вони стали учасниками складного і найбільш передового на той час виробництва, яке вони самі і повинні були організовувати, несучи повну відповідальність перед суспільством за його результати. В таких умовах дітей зовсім не потрібно було вмовляти вчити фізику чи математику. Мало того, дуже скоро колектив сам поставив перед собою нечувану на ті часи завдання - домогтися, щоб кожен комунар без жодних винятків здобував вищу освіту. І це завдання успішно виконувалося.

На сьогоднішній день питання всезагальної обов'язкової освіти давно вже стало нагальним питанням. Звісно, мова йде не про таку вищу освіту, яку ми маємо зараз, і, тим більше, не про таку, яка зараз нав'язується в рамках так званого Болонського процесу, коли освіта повністю орієнтується на потреби ринку праці, а університети таким чином перетворюються на фабрики з виробництва робочої сили. Насправді ця мета недосяжна з тої причини, що сучасні продуктивні сили розвиваються так швидко, що знання та навички, які отримає підготовлений за такою системою фахівець встигають застаріти швидше, як він закінчить вуз. Це навіть за умови, що в вузі даються найновіші знання, що далеко не так.

За своєю природою освіта повинна бути відокремлена від ринку (учнів спеціально виводять з процесу виробництва, щоб дати їм час і створити умови для занять науками), має бути орієнтоване не на одномоментні, а на завтрашні, стратегічні потреби суспільства. У всі часи виховання і освіта були успішними тільки тоді, коли свідомо чи несвідомо цієї умови дотримувалися. На початку ХІХ століття принципова відмова від націленості на те, що буде робити випускник після закінчення навчального закладу, і цілковита орієнтація освіти на науку, були сформульовані В. Гумбольдтом як один з принципів європейської вищої освіти. Виховувати людину саме як людину, а не просто як виконавця якоїсь суспільної функції. Освіта повинна працювати на майбутнє, а не орієнтуватися на нагальні потреби виробництва. Порушення цього принципу призводить до кризи.

Але відокремлювати освіту від поточного виробництва теж потрібно вміючи. У цьому вся хитрість, що освіта відокремлюють від виробництва не заради відокремлення, а для правильного з'єднання. Тих, хто навчається, звільняють від усього рутинного, що не розвивається, отупляє, застарілого у виробництві і громадському житті, щоб вони могли освоїти, а потім і розвинути і продовжити те, що в ньому є нового і перспективного.

У цьому сенсі радянська освіта було куди ближче до європейських традицій, ніж та, яка впроваджується зараз в Європі. В СРСР навіть для петеушників програми були побудовані так, щоб вони були всебічно підготовлені, і якщо захочуть, могли продовжити освіту і стати вченими в будь-якій сфері (багато хто так і робили). Зараз освіту перебудовується таким чином, що навіть університет дає виключно спеціалізовану, чисто функціональну освіту, що не передбачає вміння самостійно мислити навіть у своїй вузькій сфері. Виходом з цієї ситуації може бути якомога ширша підготовка кожної людини в області

фундаментальних наук, орієнтована на вміння застосовувати ці знання в головних галузях розвитку техніки. Причому застосовувати треба вчити так, щоб це сприяло розвитку суспільства в цілому і кожної людини зокрема. Цей принцип називають принципом політехнізму.

Навчальний, точніше, науково-навчально-виробничий заклад, як пише В.О. Босенко в книзі “Виховати вихователя”, - має бути свого роду зменшеною моделлю всезагального виробництва і конкретних суспільних відносин. Але моделлю майбутнього в сьогоденні. І це зрозуміло, якщо не забувати, що справа освіти і є справа майбутнього (освіта майбутнього справи), утворювати, що робиться, відпрацьовуються і готує сьогодні. Освіта - це свого роду момент (сколок) «ідеального плану» історії діяльності усупільнили людства в її триваючому розвитку

Питання для самоконтролю.

- 1. Проаналізуйте, чи дається людині здатність до мислення від бога чи від природи?*
- 2. Проаналізуйте, чи передається схильність до того чи іншого типу мислення генетичним шляхом.*
- 3. Порівняйте аргументи на користь та проти Болонської системи.*
- 4. Розкрийте основні засади принципу політехнізму?*

Тема 6. Закономірності формування понятійного мислення.

- Чуттєве сприйняття, розсудок та розум як складові свідомості та ступені становлення мислення.
- Роль фантазії в формуванні понятійного мислення. Проблеми становлення розсудочного мислення.
- Визначення глупоти як невміння підвести частковий випадок під загальне правило.
- Абстрактне як одностороннє, яке претендує на представлення всього предмета.

5 Метод сходження від абстрактного до конкретного. Практика як критерій істини.

Базова література: 3,4, 5, 7, 10, 18

Додаткова література: 7,8

Конспект лекції.

Ще Сократ звернув увагу на те, що треба строго розрізняти приватну думку окремої людини (рос. мнение) і знання, що це є різні речі. Сократ вважав, що знання відрізняється тим, що воно має зовсім інше походження. Якщо приватна думка формується в індивідуальному досвіді, то знання походить зі світу ідей, в якому вічно живе душа, яка потім, вселившись в тіло, все забуває. І треба спеціально допомогти їй “згадати” те, що вона бачила на небі. У Платона є спеціальний сюжет про печеру, де говориться, що те, що ми бачимо, не є справжнім світом, а тільки “тінню” того, що відбувається насправді. Що істинним є тільки світ ідей.

Пізніше Кант дасть точнішу класифікацію людської свідомості. Він ділив її на чуттєве сприйняття, розсудок і розум. Чуттєве сприйняття є абсолютно некритичним. Воно довіряє органам відчуттів, вважаючи, що все, що дається в відчуттях, є таким в дійсності. Що це не так, знали вже давні греки. Вони розуміли, що відчуття можуть нас обманювати. Звичайно, вони в цьому часто “передавали куті меду”, і це стосується не тільки Платона. Легенда говорить, що Геракліт наказав виколоти собі очі, щоб вони не заважали пізнавати світ, який, вважав він, можна пізнати тільки за допомогою “внутрішнього зору”, тобто розуму.

Кант у своєму вченні про структуру свідомості, опирався не тільки, і навіть не стільки на давніх греків. Його вчення представляло собою в першу чергу критику положень емпіричної, сенсуалістичної філософії Нового часу. Не заперечуючи того, що людське знання береться з досвіду, Кант вказує, що таке знання (він називав його апостеріорним) має обмежений характер. Що воно ще має пройти перевірку логікою, тобто стати системним. Таке, логічно перевірене знання він відносив до сфери розсудку. Кант вважав, що тільки людину, яка піднялася на цей рівень, можна вважати розумною. Нездатність підвести конкретний випадок під загальне правило він називав глупотою, яку вважав “хворобою, від якої нема ліків”. Освіченість, казав, він також не може зарадити цій “хворобі”. Вчений дурень нічим не кращий за звичайного дурня, навіть небезпечніший, оскільки говорить від імені науки. Найпростіший і в той же час найпоширеніший вид глупоти — це невміння пред'явити до себе такі ж вимоги, як до інших, тобто відсутність здатності до самокритики.

Але сферою розсудку Кант не обмежує свідомість. Розсудок безсилий, коли він зустрічається з суперечністю, котра заборонена формальною логікою, в якій

виражені ті найзагальніші правила, під які треба вміти підвести будь-яке судження. А той же Кант, як уже говорилося, стверджує, що до будь-якої тези можна висунути таку, яка їй суперечить, хоча вона може бути доведена так же переконливо, як і попередня.

Це вже, вважає, Кант, сфера розуму, яка, правда, у нього виявляється апіорною, ніяк не зв'язаною з досвідом, а значить, і з чуттєвою сферою взагалі.

Встановити цей зв'язок дозволяє метод сходження від абстрактного до конкретного. Починаючи з Гегеля, абстрактне трактується як одностороннє. Але не просто одностороннє, а таке одностороннє, коли ця сторона «розпухає» так, що закриває собою всі інші сторони, розмиває їх, знебарвлює, коли вона претендує на представлення всього предмета в цілому.

Вся сила абстракції в тому, що вона паралізує розумові здібності людини, змушує працювати думку людини виключно на власне (цієї абстракції) відтворення. Весь світ виявляється забарвленим у кольори тієї абстракції, яка послужила вихідним пунктом мислення в даному випадку.

Але проблема, не в тому, що ця абстракція є вихідним пунктом мислення, а в тому, що вона виявляється кожного разу основним вектором докладання зусиль, орієнтиром, пунктом, навколо якого будується вся діяльність індивідів, їх колективів, а іноді цілих суспільних класів.

Заміна однієї абстракції на іншу нічого не дає. Протилежність абстрактного - це ще не конкретне. Це таке ж абстрактне, а, може, і те ж саме абстрактне, тільки перевернуте. Мало того, конкретне не можна шукати і як «золоту середину» між такими протилежностями. Як правило, такої «золотої середини» між протилежностями просто не існує, як не існує ніякої середини між плюсом і мінусом чи північним і південним полюсом магніту. Протилежність абстрактного як одностороннього - не багатостороннє і навіть не всебічне, а цілісне.

Конкретне не можна шукати ні поза абстрактним, ні в самому абстрактному. Поза абстрактним воно неможливе, оскільки абстрагування лежить в основі не тільки пізнання, а й діяльності. Власне, абстрактний характер пізнання є лише віддзеркалення розділеного, одностороннього характеру людської діяльності на даному етапі її становлення. В абстрактному ж конкретного немає за визначенням. Значить, конкретне потрібно шукати в правильному переході від одного абстрактного до іншого.

Абстрагування є руйнування первісної конкретності буття. Відновлення конкретності буття можливе лише як подолання руйнівного характеру цього руйнування, як перетворення руйнування в творчу силу. Зрозуміло, що всі ці «операції» відбуваються не в голові, а в дійсності, точніше, в процесі перетворення дійсності. Зрозуміло, якщо голова в них не братиме участі, то нічого доброго з такого руйнування вийти не може. Але розум тут не може виступати у вигляді схеми, згідно з якою потрібно діяти. Будь-яка, навіть найдосконаліша схема сама приречена на неминуче руйнування при зіткненні з дійсністю.

Але без розуму неможлива цілісність дії. У найзагальнішому вигляді така

цілісність виступає як цілеспрямованість. На рівні дії вона виступає, в першу чергу, як послідовність. Звичайно, послідовність може вести до догматизму і інших форм абстрактного мислення, що веде до такої ж односторонності, абстрактності, але без послідовності конкретне в принципі недосяжне. Відображення послідовності практичної дії в філософії виступає як монізм. Якщо говорити про науку, то в ній така послідовність самостійно, без звернення до досвіду філософії, в принципі не може бути забезпечена. Навіть найкраще починання в науці без відповідної теоретичної обробки перетворюється в свою абстрактну протилежність - в поганий практичний результат. Конкретне є зрощене, єдине, і в цьому сенсі воно консервативне і тому безплідне. В кінцевому рахунку, немає нічого більш абстрактного, ніж конкретне, взяте саме по собі. Приклади з філософії: платонівський Ейдос, гегелівське буття. Приклад з економічної історії - натуральне господарство, де конкретна праця панує, але саме тому таке господарство не дозволяє суспільству розвиватися.

Абстрактне є одностороннє і в цій своїй односторонності воно є неповноцінне. Але взяте не саме по собі, а в процесі абстрагування, тобто руйнування первісної, абстрактної єдності, воно є необхідний момент відновлення дійсного, але не абстрактної, а конкретної єдності конкретного, того, що Маркс і Ленін слідом за Гегелем називають єдністю в різноманітті. Але тут навіть не в різноманітті як такому справу, адже різноманіття НІКОЛИ не стає нескінченноманіттям, річ в тому, що конкретне — це істотна, а не випадкова єдність, це не просте випадкове зчеплення частин, а та унікальна неповторна єдність не випадкових, а органічних частин, яка забезпечує подальший розвиток даного предмета. Сходження від абстрактного до конкретного є відновлення цілісності поняття, але не поняття предмета, оскільки предмет вже є абстрактне, вирване, а відновлення його цілісності зі світом. Цей процес сам повинен бути не абстрактним, тобто в принципі не може бути уявним процесом, а тільки предметним. Оскільки виривання предмета зі світової єдності відбувається в процесі предметної діяльності, то і відновлення цієї єдності є питання предметної діяльності. Але не безпосередньо. І абстрагування, і відновлення єдності постає як теоретична проблема та шляхи її вирішення. Практика відіграє роль, яку відіграє природа в природному відборі. Перевага природи в тому, що вона нескінченна, а практика історично обмежена, тому без поєднання теорії та практики подолання абстрактного характеру праці, а тим самим панування абстрактної праці, капіталу над конкретною працею є досить проблематичним.

Чуттєво-конкретне стає таким тільки в тій мірі, в якій воно буде потім розвиватися в раціонально-конкретне. Само по собі чуттєве ще не несе в собі ні грана конкретності. Чуттєве є точно таким же абстрактним, тобто одностороннім і вирваним, як розсудочно-абстрактне.

Сприймати предмет конкретно - це зовсім не означає бачити його з усіх боків одночасно (це неможливо, оскільки сторін нескінченна кількість) або хоча б з багатьох сторін. Будь-яке «багато» в порівнянні з нескінченністю все одно

залишається однобічністю. Бачити конкретно - значить бачити предмет саме з того боку, з якою його потрібно бачити в даний момент для забезпечення реального практичного зв'язку цього предмета з загальним. Іншими словами, конкретне - це теж абстрактне.

При цьому, абстрактне, а не конкретне є провідна сторона цього протиріччя, оскільки саме абстрактне, в тій мірі, в якій воно є руйнування єдності, представляє в цьому протиріччі момент руху.

З іншого боку, конкретне не існує інакше, ніж через абстрактне. Немає конкретного поряд з абстрактним, до нього, поруч з ним, поза ним існуючого. Первісне конкретне, нерозчленоване, зародкова форма, насправді є конкретне тільки в можливості. Само по собі воно вкрай абстрактне.

По-справжньому конкретним воно стане тільки після того, як буде виведено зі свого первісного стану, розірвано, розкладено на частини практичним дією людини. Тільки після цього, будучи «зрощеним» назад, а зробити це можна тільки за логікою «розривання», воно стане по-справжньому конкретним.

Конкретне - те, що ми навчилися відтворювати в практиці відповідно до теорії. Конкретне живе не в загальному, а в деталях.

Таким чином ми знову повертаємося до того, що становлення поняття є питання не теорії, а практики. Теорія є тільки відображення становлення поняття в практичній діяльності. Але це «тільки» не потрібно розуміти виключно як обмеження. Адже відображення не є щось зовнішнє по відношенню до практики. Це теж практичне питання, необхідний елемент, етап практики.

Фактично поняття, категорії є формами діяльності людини в природі. Але не Робінзона, а реальної, тобто суспільної людини. А формами діяльності такої людини є виробничі відносини, які змінюються зі зміною продуктивних сил. Те, що Маркс пише в листі до П.В. Анненкова з приводу економічних категорій, що виробляючи собі засоби до життя, люди виробляють виробничі відносини і відповідні економічні категорії, правильно не тільки стосовно економічних категорій, а й стосовно будь-яких категорій взагалі, оскільки виробляючи в процесі виробництва засобів до життя певні суспільні відносини, люди виробляють тим самим певний тип людини з усіма властивими їй суспільними формами свідомості - філософією, релігією, мистецтвом, мораллю, наукою, правом.

Таким чином питання про співвідношення чуттєвого і раціонального в пізнанні виявляється питанням вельми штучним, оскільки вони не співвідносяться як самостійні сутності. Вони обидва є лише модифікаціями, а точніше, суспільними формами прояву певних сформованих в певних історичних умовах форм діяльності або, інакше - способу виробництва.

Тому чуттєве і раціональне можна розглядати просто як різні типи пізнання, а тим більше — як його протилежні форми. Чуттєве і раціональне пізнання — це скоріше послідовні етапи пізнання, його сходинки, ступені його розгортання. Але послідовність тут мається на увазі не часова чи просторова, а логічна. Тобто, більш чи менш глибоке раціональне пізнання можливе тільки на базі

розвинутої уяви, без якої просто неможливе таке чуттєве сприйняття, на базі якого можлива наука. А розвинути уяву, фантазію неможливо, ігноруючи досягнення людства в таких сферах як мистецтво і навіть релігія, чи, скажімо, міфологія. Тобто вийти за межі чуттєвого сприйняття можна тільки вичерпавши його можливості, а не ігноруючи їх.

Питання для самоконтролю:

- 1. Проаналізуйте, чим відрізняється приватна думка від знання та від поняття.*
- 2. Розкрийте, що таке глупота за Кантом.*
- 3. Поясніть, що таке абстрактне та конкретне з точки зору формальної та діалектичної логіки.*
- 4. Розкрийте суть методу сходження від абстрактного до конкретного та поясніть його роль в становленні критичного мислення.*
- 5. Розкрийте питання співвідношення чуттєвого та раціонального в пізнанні.*

Тема 7. Критика та самокритика в науковому мисленні.

1. Критичне ставлення до так званого здорового глузду та даних чуттєвого сприйняття як основа наукового мислення.
2. Критика негативного ставлення до гіпотез, роль гіпотез в формуванні наукових теорій.
3. Наукова критика та теоретичний нігілізм, конструктивна та деструктивна критика, прогресивна та реакційна критика.

Базова література: 1, 3, 8, 17

Додаткова література: 1, 7, 13

Конспект лекції.

Як уже говорилося, з точки зору Канта, наукове мислення і так званий здоровий глузд попадають в один розряд розсудочного мислення. Але навіть інтуїтивно зрозуміло, що наука і здоровий глузд це далеко не одне і те ж. Інакше наука була би зайвою. Так чим же вони відрізняються?

В першу чергу наукове мислення відрізняється від повсякденного критичним ставленням до даних чуттєвого сприйняття і до емпіричного досвіду в цілому. Вчені знають, що далеко не все є таким, яким воно нам здається на перший погляд. Очевидно, що Сонце рухається по небу, але наука не тільки не визнає результати цього спостереження фактом, а навпаки, в цьому русі вона бачить зовсім інший рух – рух Землі навколо своєї осі. Зрозуміло, що жодна людина до цього часу не спостерігала своїми очима рух Землі навколо Сонця. Для цього треба винести точку спостереження далеко за межі земної орбіти. Але вченим не обов'язково змінювати точку спостереження. Їм досить змінити точку зору, тобто зрозуміти, що точка зору на якусь проблему, сформована на основі спостереження, навіть багаторічного, не є єдиною можливою точкою зору. Тоді вони починають шукати інші точки зору, які МОГЛИ би виникнути, якщо б, скажімо, ми могли б змінити точку спостереження (це якщо мова йде про питання про те, що навкруг чого рухається – Сонце навкруг Землі чи Земля навколо Сонця). Досить було Коперніку зробити припущення про те, що Земля обертається навколо Сонця, як все стало на свої місця – незрозумілі петлеподібні траєкторії планет перетворилися в цілком зрозумілі еліпсоїдні навколосонячні орбіти, серед яких знайшлося місце і земній орбіті.

Сьогодні геліоцентрична система стала елементом здорового глузду, і більшості освічених людей було б важко впевнити себе в тому, що Земля непорушно знаходиться в центрі всесвіту, а навкруг неї обертаються планети, Сонце і всі зірки.

Як же вдалося Коперніку закласти основи сучасного бачення всесвіту?

Найперше, як уже говорилося, це йому вдалося тому, що він піддав сумніву дані чуттєвого сприйняття. Друга ж обставина полягала в тому, що він не обмежився розглядом одного факту – що Сонце змінює своє положення на небі, а включив сюди ще й інший факт, що рух планет, який ми бачимо з Землі, виглядає дуже чудернацько і будь-які спроби пояснити його таким же способом, як і рух Сонця, не було ніякої змоги, тому й довелося Птолемею вигадувати для кожної планети окрему "кришталеву сферу". Іншими словами, рух Сонця і рух планет в геоцентричній системі не можна було підвести під одне правило. Саме це дозволила зробити гіпотеза Коперніка, представивши Сонце, планети, їх супутники як єдину систему, яка підкоряється одному правилу. Після цього

Джордано Бруно було нескладно розповсюдити цю думку далі – оголосивши Всесвіт безмежним, а зірки – іншими "сонцями" біля яких повинні теж знаходитися планети, на деяких з яких, він був впевнений, є розумне життя. Але про це трохи пізніше. Поки що ще одне слово про Коперніка – про те, що його гіпотеза прекрасно демонструє ще одну відмінність наукового мислення від здорового глузду – це системність. Системність означає також критичний підхід, але вже не тільки до даних органів відчуттів, але й до уявлень, які будуються на цих даних, а також критичний підхід до систем, побудованих на уявленнях – Копернік критикував не стільки безпосередні спостереження руху Сонця, а в першу чергу, геліоцентричну систему Птолемея.

А тепер повернемося до Джордано Бруно.

Річ в тому, що просте продовження ним думки Коперніка, розповсюдження її за межі Сонячної системи, привело до непростих наслідків. Адже одна річ будь-яка кінечна система, навіть якщо вона така велика, як Сонячна, а інша – Всесвіт. Він же не просто дуже великий, він - безмежний. Відповідно, його уже в принципі не можна мислити як систему, бо система в принципі не може бути нескінченною. Якщо ви згадаєте сучасні уявлення про Всесвіт, ви побачите, якою складною виявляється для вчених ця проблема. Чого вони тільки не вигадують, тільки б її не вирішувати! Дуже показові в цьому відношенні ті теорії, які виникли на основі гіпотези про Великий вибух. З неї слідує, що Всесвіт має межу як у часі, так і в просторі. Представники всіх основних релігій віддають належне такому висновку – адже він очевидно підтверджує уявлення про створення світу. Що ж стосується фізиків, які підтримують цю теорію, то вони зазвичай вважають себе атеїстами (наприклад, найвидатніший російський пропагандист теорії Великого Вибуху нобелівський лауреат В. Гінзбург, до самої своєї смерті вважався по сумісництву головним атеїстом Росії), тому їх не дуже радує такий висновок. Але й визнавати, що з їх теорією щось не так, вони теж не готові. Навіть навпаки, вони готові оголосити лжеученим будь-кого, хто в ній засумнівається. Тому їм доводиться "викручуватися". Наприклад в СРСР було заведено писати, що ця теорія стосується виключно Метагалактики (Всесвіту з великої букви), а не всесвіту в цілому. Коли ж їх запитували, що тоді знаходиться за межами Всесвіту, то вони казали, що там є інші Всесвіти. Так виникла теорія "бульбашкового всесвіту", чи теорія "мультивсесвіту". Коли з запитували про те, що було до початку всесвіту, то казали, що вона перед тим збігалася. Погодьтеся, що це виглядає не дуже переконливо з уст вчених, які запевняють, що їх теорія будується виключно на основі спостережень.

Треба віддати належне Джордано Бруно. Він, коли зіткнувся з проблемою того, що гіпотеза, яка дуже здорово працює для пояснення Сонячної системи чи якихось інших зоряних систем, тобто стосовно кінечних систем, очевидно не працює стосовно всесвіту в цілому, повів себе набагато розумніше. Будучи відчайдушним послідовником Коперніка, він при цьому повністю заперечує головну думку його гіпотези – що центр Всесвіту знаходиться на Сонці, а не на Землі. Зауважте, що прихильники Теорії Великого вибуху досі мислять на тому ж рівні, що і Копернік, просто центр всесвіту вони перенесли трошки в інше

місце. Джордано Бруно здійснює дійсно коперніканський переворот в космології – центр всесвіту, стверджує він, знаходиться всюди, або інакше, ніде, оскільки всесвіт безмежний. Як доказ своєї тези він приводить всемогутність Бога. Але не спішіть усміхатися. Зверніть увагу хоча б на той факт, що Джордано Бруно, який апелює до всемогутності Бога, церква спалює, а теорію Великого Вибуху, незважаючи на те, що її проповідують відчайдушні атеїсти, всі церкви дружно вітають. Ось рядки з Вікіпедії:

“22 листопада 1951 Папа Римський Пій XII оголосив, що теорія Великого вибуху не суперечить католицьким уявленням про створення світу. У православ'ї також існує позитивне ставлення до цієї теорії. Консервативні протестантські християнські конфесії також вітали теорію Великого Вибуху, як підтримуючу історичну інтерпретацію вчення про творіння. Деякі мусульмани стали вказувати на те, що в Корані є згадки Великого вибуху. Згідно індуїстському вченню, у світу немає початку і кінця, він розвивається циклічно, однак в «Енциклопедії індуїзму» говориться, що теорія нагадує, що все походить від Брахмана, який «менше атома, але більше від найбільшого». У Святому Письмі бахаїв стверджується, що Всесвіт не має початку, однак всі елементи утворилися з єдиної субстанції - тобто, був передбачений якийсь аналог теорії Стівена Хокінга про «кінцевий, але безмежний» Всесвіт”. Звичайно, церковники навряд чи самі зможуть сформулювати це положення, але, володіючи величезним досвідом ідейної боротьби, вони відчують, що важливі не стільки окремі твердження стосовно окремих питань, навіть, якщо це питання про ставлення до релігії і Бога: важлива гносеологічна позиція. Так от гносеологічна позиція пантеїзму, тобто ствердження бога за рахунок його ототожнення його з нескінченною природою виявляється такою, яка веде до ствердження наукової точки зору. А от позиція емпіризму, тобто спроб виведення загальних закономірностей із часткових спостережень, кінець кінцем веде до ствердження точки зору релігії. І ніяка критика релігії з боку вчених в цьому випадку не допоможе. Навпаки, церковники скажуть: “Бачите, навіть заляті атеїсти стверджують, що світ має початок в часі. Отже — Бог є”. Кінець кінцем у справі полеміки у церковників дуже великий досвід.

І немає іншого виходу для вчених, як тільки оволодівати культурою критичного мислення, яка розвивалася в класичній філософії. Альтернативою цьому є те, що вони будуть змушені користуватися виключно тільки “здоровим глуздом”, який, всупереч тому, що колись писав про нього колись Енгельс, не дуже допомагає зараз і “в чотирьох стінах домашнього життя”, оскільки навіть в домашнє життя зараз глибоко проникла наука і техніка, і тому без основ наукового мислення уже й тут не обійтися. Іншими словами, політехнізм виганяють в двері, а він пролазить у вікно, навіть домашнє.

Правда, треба ще раз наголосити, що далеко не у всякої філософії можна навчитися культурі критичного мислення. Тобто до філософії треба теж навчитися підходити критично.

Один дуже цікавий молодий математик написав: "Гегель вказував шлях, по якому буденна свідомість може піднятися до наукової. Нинішні «теж філософи» видають буденну свідомість за наукову. І тому вони не потрібні навіть

сучасникам, на відміну від Платона, Аристотеля, Спінози, Канта і, звичайно ж, Гегеля, які здобули безсмертя в культурі людства”.

Краще й не скажеш. Додати можна тільки те, що це стосується не тільки професійних філософів, але й, скажімо, вчених, коли вони починають “філософствувати” від імені науки.

А “філософствувати” вченим доводиться, навіть коли вони оголошують себе ворогами всякої філософії. Відомі вислови Ньютона “Фізико, стережися метафізики” та “гіпотез не вигадую”. Але вони звучать не дуже переконливо з уст вченого, який написав ще й такі слова:

“Простір є еманативний ефект одвічно існуючої сутності (тобто Бога), бо якщо дана деяка сутність, то тим самим дано і простір. Те ж саме можна сказати і про тривалість. І простір, і час є деякими ефектами, або атрибутами, за допомогою яких встановлюється кількість існування будь-якого індивідуума (сутності), беручи до уваги величину його присутності і його сталості в бутті. Таким чином, кількість існування Бога з точки зору тривалості є вічною, а з точки зору простору, в якому воно є в наявності (актуально), нескінченним”.

На цьому фоні значно переконливішими виглядають слова Лапласа, які він буцімто сказав у відповідь на питання Наполеона про те, що в його космогонічній гіпотезі нема місця Богові:

“Ваша величносте, в такій гіпотезі я не маю потреби”.

Іншими словами, гіпотези можуть бути хорошими і поганими, тобто продуктивними і непродуктивними, але обійтися зовсім без гіпотез наука, звичайно, не може. Хіба що вона зовсім відмовиться від мислення. Точно так же наука не може обійтися і без філософії, оскільки філософія є єдиною наукою, яка має мислення своїм предметом, а, відповідно, може судити про те, чи є той чи інший спосіб мислення перспективним, чи тільки здається таким. Адже дуже часто спосіб мислення, який останнє слово науки, виявляється просто дуже давно забутим старим. Причому забутим тільки тому, що він не витримує ніякої критики. Вченому такий спосіб мислення може здатися новим, але тільки тому, що цей вчений просто незнайомий з історією розвитку мислення.

Звичайно, що і не всяка філософія може служити суддею в питанні про перспективність того чи іншого способу мислення, а тільки та, яка сама витримала перевірку часом, тобто така, яка не просто відкинула певні напрямки в розвитку думки, а тільки та, яка змогла освоїти досягнення цих напрямків і подолати їх обмеженість. З цієї точки зору і будь-яку критику можна поділити на конструктивну і деструктивну, або як її ще часто називають — критику зліва і критику справа, чи ще інакше, критику революційну, яка відкриває шлях для подальшого розвитку, і критику реакційну — яка кличе назад, до вже давно пройдених етапів у розвитку мислення, а тому закриває шлях до подальшого розвитку.

Зрозуміло, що засобами самої лише філософії думку вперед зараз не рушиш. Власне, цього не зробиш зараз засобами ніякої окремої науки. Це під силу тільки всій сукупності наук, але об’єднати зусилля наук без звернення до філософії зараз теж неможливо. Та, власне питання й не стоїть про те, чи звертатися до філософії, чи ні, питання стоїть тільки про те, яка це буде

філософія — добротна, чи не дуже добротна, якою зазвичай виявляється філософія “здорового глузду”.

Власне, будь-яке мислення завжди відбувається між цими двома протилежностями — буденним і теоретичним. Людина, яка б поспробувала взагалі відмовитися від “здорового глузду”, виглядала б досить безглуздо. “Чистий теоретик” - це такий же нещасний випадок, як і людина, яка абсолютно незнайома з наукою. Питання не в тому, щоб відмовитися від буденної свідомості, а щоб послідовно підніматися від буденної до наукової свідомості — від абстрактного уявлення, тобто однобічного уявлення до конкретного поняття. У Е.В. Ільєнкова є прекрасне визначення поняття: “Поняття — це строго визначене уявлення”. Мова, зрозуміло, не про словесне “визначення”, а про постійне, послідовне визначення (російською мовою тут гарна гра слів — не просто определЕние, а постоянное последовательное опредЕление) уявлення про предмет. Тут все питання якраз в послідовності.

Але як відрізнити послідовність, яка веде до конкретного, від тієї послідовності, яка веде до абстрактного? Кінцевий критерій, звичайно, практика, але цей критерій дуже непрактичний, оскільки діє тільки постфактум. Єдиним теоретичним засобом забезпечення правильної послідовності в теорії є критика. Тільки з її допомогою забезпечується цілісність розвитку теорії. Звичайно, кожен окремий теоретик часто виявляється одностороннім, притому, критика його однобічності іншим теоретиком часто виявляється не менш односторонньою, але, як правило, саме в процесі критики чужої однобічності народжуються ідеї, які потім лягають в основу цілісної теорії. Дуже важливим моментом такого виходу на цілісність є самокритичність теорії, тобто вміння теоретика з самого початку виступити з точки зору теорії в цілому, з точки зору її розвитку, а ще краще, з точки зору розвитку суспільства, історичного людини.

Питання для самоконтролю:

- 1. Поясніть, в чому полягає подібність, а в чому — відмінність між науковим мисленням та здоровим глуздом.*
- 2. Проаналізуйте, в чому полагають переваги і в чому — недоліки системного підходу в науці.*
- 3. Порівняйте вчення Джордано Бруно про нескінченність всесвіту з уявленнями про це питання сучасної теоретичної фізики.*
- 4. Розкрийте роль критики та самокритики в становленні теоретичного мислення.*

Тема 8. Маніпуляції свідомістю за допомогою ЗМІ та методи протистояння їм.

1. Природа ідеології і пропаганди.

2. Догматизм і скептицизм як необхідні моменти мислення і як інструменти маніпуляції.
3. Методи критичного сприйняття інформації.
4. Необхідність володіння журналістськими навичками для кожного спеціаліста.

Базова література: 13, 19, 20, 22

Додаткова література: 7, 17

Конспект лекції.

Пропаганда - це в першу поширення якихось ідей. Що стосується політичної маніпуляції, то в її основі лежить вигода певної особи чи групи осіб, і з точки зору права вона може розглядатися хіба що як шахрайство.

Звичайно, ці дві речі в реальності тісно переплетені, але якщо не розділити їх теоретично, то краще за це питання взагалі не братися, бо тоді сама теорія перетвориться в звичайне шахрайство.

Власне, сучасна теорія пропаганди багато в чому є не чим іншим, як звичайним шахрайством. Починаючи з визначення. Дуже цікаво буде порівняти визначення пропаганди, яке дає Велика радянська енциклопедія, і те, яке ми знаходимо в Британській енциклопедії. В Великій радянській енциклопедії пропаганда розглядається як «поширення політичних, філософських, наукових, художніх і ін. поглядів та ідей з метою їх впровадження в суспільну свідомість і активізації масової практичної діяльності». У Британії - як «поширення інформації - фактів, аргументів, чуток, напівправди, або брехні - щоб вплинути на громадську думку».

Цікаво, що американці відмовилися від слова пропаганда, аргументуючи це тим, що воно скомпрометовано нацистами, у яких було міністерство пропаганди. Здавалося б, до чого тут слово? Адже справа в ідеях, які поширюються, а не в тому, що вони *поширюються*. Але це в тому випадку, коли Ви маєте на увазі поширення ідей. Тоді замість поганих ідей ви будете намагатися поширювати хороші ідеї. А якщо у вас немає ідей? Ось тоді і виходить як у американців, які від слова пропаганда відмовилися, оскільки воно скомпрометовано Геббельсом, а від того, що це слово у нацистів означало, не відмовилися, а взяли на озброєння. А щоб у публіки не було поганих асоціацій - міняєте назву. Наприклад, в США для позначення пропаганди останнім часом вжиток вводиться слово «євангелізація».

Деякі фахівці вважають, що вся справа в тому, що в католицькій, православній і ісламській традиції пропаганда розглядається як щось позитивне, а в протестантській - як суто негативне. Але це нічого не пояснює і не зовсім відповідає дійсності. Наприклад, німецький протестантизм завжди позитивно ставився до пропаганди. І не тільки німецький. У своїй практиці більшість протестантських течій робить наголос саме на пропаганду віровчення на противагу традиційним конфесіям, що спираються в основному на культ, який від порчатку до кінця, погодьтеся, дуже нагадує маніпуляцію свідомістю.

Річ тут, швидше за все, не в протестантизмі, а в гносеології і логіці. Гегель в «Лекціях з історії філософії» насміхався над тим, що англійці навіть чуттєвий образ собаки вважають за ідею. На жаль, такий погляд сьогодні характерний не для одних тільки англійців. Гносеологія і логіка емпіризму, яка дійсно народилася свого часу в Англії за часів зародження капіталізму, розповзлася разом з ним по всьому світу. Послідовники такої філософії просто не розрізняють ідею і приватну думку (мнение), а відповідно, істину і правдоподібну помилку чи навіть брехню. Для них істинно те, що вигідно на даний момент, а все, що не вигідно або хоча б незрозуміло - то помилково. Але чим відрізняється ідея і приватна думка? В першу чергу - масштабом. Ідея - це погляд з точки зору історії, конкретніше, з точки зору суб'єкта історії, того класу, який в дану історичну епоху творить історію, рухає її вперед. І до тих пір, поки капіталісти дійсно рухали суспільство вперед, звільняли його від пережитків «темного», сонного Середньовіччя, логіка і гносеологія емпіризму була дуже продуктивною, адже вона відкривала простір для розвитку промисловості, а з нею - науки, освіти, для розвитку людини в цілому. До речі, на цій стадії свого розвитку емпірична філософія рішуче відмовлялася від «приватної думки» в будь-яких її проявах (згадайте про «ідолів» Бекона) і апелювала виключно до знання («знання - сила» того ж Бекона), всіляко сприяючи просвітництву, що є не що інше як пропаганда наукових знань. Але знання - це далеко не межа людського мислення. Наскільки воно вище приватної думки, настільки ж воно нижче, безпорадніше за ідею, розум. Приватна думка - це точка зору часткового, випадкового. Знання - рівень загального, повторюваного, закономірного. Ідея, розум - це точка зору всезагального, тобто того, як одні закономірності закономірно змінюються іншими, точка зору історії, культури, взятої в цілому. З цієї точки зору не може бути ніяких «вічних законів» не тільки в природі, а й, що найголовніше, в суспільстві.

На жаль, піднятися вище рівня знання науці дуже важко. Вона дуже радикально виступила проти релігійного догматизму, але виявилось, що науковий догматизм не набагато кращий за догматизм релігійний. Ми вже говорили про те, що якщо ви на місце законів божих поставите «вічні закони природи», ви від цього не перестанете бути догматиком. Можлива ситуація, коли науковий догматизм виявиться навіть гіршим за догматизм релігійний, адже маніпулятивний характер релігійного догматизму є досить очевидним, в той час як догматики від науки виступають від імені всієї науки в цілому і будь-кого, хто сумнівається в їх догмах, оголошують противниками науки, її гонителями чи лжеученими. В цих умовах протистояти догматизму дуже важко, особливо, коли його представники не просто свідомо маніпулюють свідомістю людей, а є переконаними в своїй правоті.

Для того, щоб переконатися, що протистояти догматизму нелегко, досить розглянути те, що вважається його протилежністю, тобто скептицизм. Скептицизм і дійсно є протилежністю догматизму, але такою протилежністю, яка легко перетворюється в догматизм. Ми уже говорили про агностицизм, з точки зору якого людський розум не здатен пізнати світ таким, яким він є

насправді. Зрозуміло, що це скептичне положення носить глибоко догматичний характер, адже із практики можна заключити тільки те, що розум ще не пізнав світ таким, яким він є, що пізнання ще не закінчене.

Але виявилось, що це ще не межа формального скептицизму. Деякі модні нині філософи стверджують, що шукати істину взагалі є марна справа, і що це точно не є справа науки.

Виникає питання, як же можна боротися з крайнощами догматизму і скептицизму в науці. Іммануїл Кант стверджував, що знайти раду тут можна виключно тільки через розвиток культури наукової критики, через наукову полеміку, учасники якої дотримувалися би одних і тих правил її ведення.

Проблема була в тому, що єдиними такими правилами, з якими погоджувалися представники будь-яких точок зору в науці, виявилася формальна логіка. А формальна логіка, як відомо, забороняє суперечності. Мало того, саме дотримуючись законів формальної логіки, вчені зазвичай і приходять до суперечливих точок зору.

Очевидно, що для вирішення суперечностей в науці, включаючи і суперечність між догматизмом і скептицизмом (а без певного моменту догматизму, як і без здорового скептицизму, ніяка наука неможлива в принципі) потрібна нова логіка, яка би не боялася суперечностей. Саме таку логіку і пропонує Гегель. Центральною категорією такої логіки має бути категорія перетворення (перетворення протилежностей одна в одну). І зовсім не випадково емпірична філософія виявилася нездатною піднятися до рівня ідеї. Причина цього не тільки в тому, що вона виросла з природознавства, яке орієнтоване на пошук «вічних законів» (такий підхід взагалі-то має певний сенс, як мінімум, на рівні класичної механіки), а й у тому, що ідея вічного перетворення підірвала основи не тільки приватної точки зору в пізнанні (при тому, вже не тільки на рівні думки, а й на рівні абстрактного, обмеженого рамками часткової науки знання), а й основи приватної власності в цілому. Зв'язок же між приватною власністю і частковонауковим знанням аж ніяк не зовнішній. Вони мають одну і ту ж основу - поділ праці.

В умовах відсутності поділу праці і знання завжди має універсальний характер: кожен не тільки знає, а й вміє робити все, що вміють робити інші. Не тільки знає і вміє, але і робить. Та й саме знання і вміння ще не розділене. Цікаво, що сліди цієї нерозчленованості знання і вміння збереглися в різних мовах досі. Так в іспанській мові, поряд з дієсловом *soposar* (знати, в сенсі «мати знання про предмет»), існує також дієслово *saber*, який теж означає знати, але в той же час і вміти, тобто «знати справу». Е.В. Ільєнков зазначає, що російське слово «ум» теж очевидно походить від «уметь». З розвитком поділу праці цих дві людських здатності - знати і вміти - розподіляються між різними групами людей. І якщо в умовах відсутності поділу праці людина розвивалася в міру своєї участі у виробничій діяльності, так що найдосвідченіший ставав найрозумнішим (звідси звичайне для таких суспільств уявлення про мудрість старих), то в міру розвитку поділу праці фізична праця стає все більш отупляючою, а розумова діяльність все більш абстрактною, в сенсі, відірваною від дійсності. Що ж стосується абстрактності як однобічності, яка претендує на представлення

цілого, то із зростанням розподілу праці все більш абстрактними стають як розумова, так і фізична праця. Тут ми змушені цілком відволіктися від питання як про роль поділу праці в появі машин, так і від питання про роль машин у подоланні поділу праці, оскільки вони мають до питання про природу пропаганди тільки непряме відношення.

Пропаганда за своєю природою є не що інше, як інструмент подолання поділу праці. Але вроджена вада цього інструменту полягає в тому, що подолання поділу праці передбачається тут на базі розумової праці. Тому нема чого дивуватися, що подолання поділу праці таким чином виявляється подоланням його лише «в умі». В реальності ж подолання поділу праці шляхом, скажімо, пропаганди наукових знань здійснюється так само мало, як мало шляхом релігійної проповіді ми можемо досягнути того стану, коли всі люди стануть братами і сестрами. І точно так само, як релігійна проповідь в реальному житті не заважає тому, щоб прірва між багатими і бідними ставала все більшою, так і в міру поширення науки поділ праці тільки посилюється. Але все це аж ніяк не означає, що подолання розділення «в умі» є річ марна. Навпаки, без ретельно розробленої ідеї подолання поділу праці і без того, щоб ця ідея опанувала масами, подолання поділу праці в реальності неможливе.

Не можна розглядати пропаганду як інструмент впливу на маси, бо таким чином вона автоматично перетворюється на маніпуляцію. Такий погляд на пропаганду є наслідком ненадійної гносеологічної позиції, характерної для англійського матеріалізму VIII століття, що затвердилася остаточно закріпилася завдяки популярності в середовищі вчених картезіанського погляду на природу людини, згідно з яким остання складається з двох субстанцій - тіла і душі. Суть цієї позиції полягала в тому, що людина розглядалася виключно як суб'єкт, що пізнає, тобто мислячий індивід, якому протистоїть зовнішній по відношенню до нього предмет, який одночасно є і об'єктом впливу з боку цього суб'єкта. Таким зовнішнім предметом виступає не тільки природа, а й суспільство. Зазначене Гегелем розуміння ідеї як чуттєвого образу - теж наслідок цієї гносеології. В рамках цієї гносеології ідея і матеріальний світ виступають виключно як зовнішні протилежності, і можна скільки завгодно намагатися їх з'єднати, але все буде марно, оскільки не можна з'єднати те, що в реальному житті ніколи не «роз'єднується» і існує не як дві окремі «субстанції», а тільки як моменти руху єдиної субстанції. З таким же успіхом можна пробувати з'єднувати голову і тулуб. Якщо ви їх «роз'єднали», зворотне з'єднання виявиться вельми складною задачею.

Вся проблема в тому, що, як підкреслював В.А. Босенко, свідомість не має своєї власної історії. Але це аж ніяк не означає, що вона не історична, і навіть не означає, що свідомість є лише відображення дійсної історії. Свідомість, як відомо, не тільки відображає світ, а й творить його. Будучи за своєю сутністю лише відображенням світу і в той же час будучи породженою в цій якості матеріальним світом, вона стає необхідним моментом становлення об'єктивного світу. Е.В. Ільєнков в статті «Космологія духу» висловив думку, яку так і не зрозуміла переважна більшість матеріалістів, що «не тільки мислення не може існувати без матерії (це визнає всякий матеріаліст, метафізик-матеріаліст типу

Гольбаха в тому числі), але і матерія може існувати без мислення, - і це положення може розділяти тільки матеріаліст-діалектик, матеріаліст типу Спінози». Для розбору питання про природу пропаганди ця теза має принципове значення.

Так ось, ідеї не мають своєї власної історії. Але це не означає ні того, що вони можуть існувати поза історією, ні того, що їх історія повністю збігається з історією суспільства.

Якщо ідеї являють собою відображення дійсності, то це того роду відображення, яке можна було б з повним правом назвати відображенням, яке випереджає те, що воно відображає. Теорія відображає не те, що було, а те, що повинно бути за логікою предмета, який відображається. А якщо мова йде про такий предмет, як суспільство, де все відбувається не автоматично, а виключно через діяльність великих мас людей, то ясно, що без правильної організації цих людей за відкритими теорією законами розвиток становитиме швидше виняток, ніж правило, що ми і маємо на етапі так званої передісторії.

І насамкінець кілька слів про те, що все сказане стосується не просто філософів чи фахівців з питань пропаганди, навіть якщо це пропаганда наукових знань. В наш час, коли наука на наших очах перетворюється в безпосередню продуктивну силу і проникає навіть в сферу повсякденного життя, це стосується будь-якого фахівця з вищою освітою в будь-якій сфері. Не володіючи культурою критичного мислення, тобто не будучи готовим до постійного ведення публічної дискусії з наукових питань і до грамотного розповсюдження наукових знань, він не може вважатися повноцінним фахівцем. Вміння писати наукові і популярні статті чи виступати перед камерою сьогодні є для фахівця в будь-якій галузі науки чи техніки, таким же не обхідним, як і вміння читати спеціальну літературу. А повноцінно читати може тільки той, хто вміє писати. І це стосується не тільки спеціальної літератури. Журналістські навички повинні стати такими ж звичними, якими зараз стають, скажімо навички водія чи того, що раніше називалося оператор ЕОМ.

До речі, це єдиний шлях до подолання маніпуляцій свідомістю з боку ЗМІ в умовах, коли професійна журналістика і маніпулювання свідомістю стали практично синонімами.

Питання для самоконтролю:

- 1. Порівняйте основні підходи в розумінні природи пропаганди.*
- 2. В чому полягає відмінність між пропагандою і маніпуляцією свідомістю?*
- 3. Охарактеризуйте пізнавальну роль догматизму та скептицизму.*
- 4. для чого потрібні журналістські навички фахівцям різних галузей?*

Тема 9. Проблема критичного сприйняття інформації в Інтернет

1. Наукова інтернет-журналістика та її специфіка.
2. Основні наукові інформаційні сайти та методи їх роботи.
3. Основні наукові пошукові системи та принципи ефективної роботи з ними.
4. Методи роботи з Вікіресурсами.

Базова література: 10, 12, 13, 22

Додаткова література: 4, 9, 14, 16

Конспект лекції.

Коли в минулій лекції говорилося про те, що журналістською майстерністю сьогодні має володіти кожна людина, це була не метафора. Власне, зараз, по мірі того, як Інтернет взагалі, і соціальні мережі зокрема, займають все більше місця в житті, чи не кожен фахівець стає журналістом, хоче він того чи не хоче. Інша річ, що не усвідомлюючи цього факту, добрим журналістом не станеш. Тому дуже варто критично поглянути як на роль Інтернету в нашому житті, так і на власну роль кожного із нас в Інтернеті.

Зазвичай роль Інтернету в житті сучасної людини сильно перебільшують. Як апологети інтернету, так і його критики. Тому ми просто не будемо розглядати ці крайні точки зору. В першу чергу тому, що як ті, так і інші розглядають Інтернет як щось, що є дуже корисним чи дуже шкідливим для "конкретної людини". Насправді ж ця "конкретна людина" виявляється дуже абстрактним індивідом, який не існує ніде, окрім в голові того, хто користується цим недолугим терміном.

Ми не будемо собі уявляти "конкретну людину", для якої інтернет є корисним чи шкідливим (ця користь чи школа насправді теж виявляються не більше, як абстракціями), почнемо з констатації того, що нині від Інтернету залежні якщо не всі люди на Землі, то їх абсолютна більшість. Якщо не безпосередньо, то опосередковано.

При цьому має місце як інтелектуальна, психологічна залежність, так і чисто матеріальна. Психологічну і матеріальну залежність ми тут розглядати не будемо. Зосередимося на залежності інтелектуальній.

Попри запевнення інтернет-оптимістів про те, що Інтернет дуже розширює можливості доступу людини до інформації, все не так просто. Стосовно уявної "конкретної людини", це, звичайно, очевидно, але якщо брати конкретні дані, то дуже важко сказати, що в епоху інтернет люди в цілому стали набагато інформованішими.

На жаль, якихось інтегрованих даних по динаміці інформованості людей і, тим більше, про залежність цієї динаміки від використання Інтернет, у нас немає, але ті фрагментарні дослідження, які доступні в тому ж Інтернет, вражають.

Наприклад, «95 відсотків молодих американців не уявляють, де б міг бути Афганістан. У довільному місці на карті світу шукають Ізраїль, Ірак і Іран три чверті жителів Штатів». Або таке: "Половина з них не знає, де розташований Нью-Йорк. Майже 60 відсотків губляться, почувши питання "Де знаходиться штат Огайо?". Де знаходиться сама Північна Америка, не надто ясно уявляє собі кожен третій американець, який не може відшукати на карті світу Тихий Океан, і кожен десятий, який не може відшукати США». І це стосується не тільки США, але і, наприклад, нинішньої Росії, де близько 30% опитаних сумнівалися в тому, що Земля обертається навколо Сонця і впевнені, що антибіотики вбивають віруси, так само як і бактерії.

Звичайно, не можна стверджувати, що причиною такого жахливого стану є поширення Інтернет, але очевидно, що Інтернет не сприяє інформованості людей, принаймні, в області науки.

Але ж є ще маса фактів, які однозначно свідчать про те, що Інтернет

здатний приносити явну шкоду. Скажімо, проблема інтернетзалежності. Багато дослідників ставлять під сумнів цифри Кімберлі Янг, згідно з даними якої ще в 1996 році чотири п'ятих користувачів Інтернет були інетрнетаддиктами, але ніхто не може заперечувати, що в останні десятиліття сформувалося ціле “покоління копіпасту”, тобто людей, які не здатні не те, що творити щось нове, але нездатних навіть реферувати інформацію. В школі і у вузах більшість студентів навіть не уявляють собі, що можливі якісь інакші форми роботи з інформацією, крім її копіювання з метою зачитати викладачу чи віддати в вигляді так званого реферату.

А якщо проаналізувати, чим заповнений інтернет (науковій інформованості Інтернет сприяє дуже мало - серед топів популярних запитів Яндекс або Гугла ви не знайдете навіть в першій сотні нічого, пов'язаного з наукою), то цілком може виявитися, що такий розвиток мереж є тупиковим.

Що стосується спеціально наукового сектору Інтернет, то там теж все дуже непросто. Монополістами в цій галузі є ряд видань, які не тільки диктують свої «правила гри», а й підтримувані держструктурами як прямо, так і шляхом формування громадського думки, згідно якої саме ці видання тільки і можуть відображати рівень реальних знань, накопичених людством. Ясно, що якщо на такі портали, як Science Direct Scopus, Web of Science (WoS), Index Copernicus, Google Scholar, PubMed, Російський індекс наукового цитування (РІНЦ) на eLIBRARY.RU та ін виділяються бюджетні кошти сучасних найбагатших країн, то зрозуміло, що вони зібрали величезний масив знань.

Саме ці портали є найбільш розвиненими науковими пошуковими системами.

Але, як правило, у відкритому доступі є лише анотація статті, і щоб отримати повний текст, читач має сплатити за це гроші. А навіть для підготовки найпростішого наукового огляду потрібно прочитати десятки, а то й більше, статей. Середня ціна однієї статті вже досягає \$ 32 — то му для огляду потрібна сума, недосяжна для більшості дослідників не тільки у нас, але і на Заході. Про неможливість платити все зростаючу ціну за статті заявляв навіть Гарвард. «Законним обґрунтуванням» такого грабунку є так зване авторське право. Але хитрість полягає в тому, власниками авторських прав є названі монополісти, а реальним авторам вони не тільки нічого не платять, а дуже часто ще й беруть з них гроші за публікацію. Не кажучи вже про те, що наукові дослідження, результати яких публікуються на цих порталах, вимагають величезних коштів, які зазвичай беруться з державного бюджету.

Провідні бібліотеки надають можливість безкоштовно виконати пошук та продивитись повнотекстові варіанти англomовних статей. Але для цього потрібно особисто відвідувати бібліотеку, що може створювати велику проблему для тих вчених, чиє місцезнаходження значно віддалене від неї.

Для того, щоб обійти закритий доступ до наукових статей, з'являються журнали з відкритими публікаціями. Першопричина їх відкритості - оплачені авторами так звані витрати на публікацію. Такий підхід дозволяє публікувати будь-яку наукоподібну нісенітницю. Звичайно, далеко не всі статті, опубліковані таким чином, неадекватні. Просто потрібно завжди пам'ятати про таку

можливість. І навіть якщо в редакції працює система рецензування, це не гарантує журнал від неякісної публікації. Стосується це всіх публікацій без різниці: чи вийшла стаття в рейтинговому журналі з закритим доступом, чи у щойно заснованому для забезпечення швидкого виходу в світ місцевих наукових розробок. Крім того, будь-яке наукове видання не може бути абсолютно нейтральним: існують певні групові принципи, поняття та інтереси. І якщо робота, надіслана до публікації, не відповідає або суперечить їм, то можна і не дочекатися її виходу в науковий світ.

Тому почали з'являтися ресурси для боротьби з монополією на знання. Це електронні бібліотеки із відкритим доступом до наукових публікацій. Серед російськомовних публікацій лідером є «КиберЛенинка». КиберЛенинка позиціонує себе як наукова електронна бібліотека відкритого доступу (Open Access), основними завданнями якої є популяризація науки і наукової діяльності, громадський контроль якості наукових публікацій, розвиток міждисциплінарних досліджень, сучасного інституту наукової рецензії та підвищення цитованості російської науки. КиберЛенинка будується на основі парадигми відкритої науки (Open Science).

Особливо слід відзначити сайт Sci-hub.org. Його творці виступають за повну відкритість результатів наукової діяльності всьому співтовариству вчених і за зняття будь-яких, перш за все, видавничих бар'єрів, що ускладнюють отримання актуальної наукової інформації. Проект працює, починаючи з осені 2011 року і надає доступ до повних текстів статей, розміщених на різних, в тому числі, і платних ресурсах. Проект складається з двох частин: бібліотеки Лібген і власне Sci-hub (через нього викачуються статті за запитом користувача). Для роботи Sci-hub потрібна постійна покупка університетських і анонімних проксі, а Лібген і його дзеркала архівують і накопичують всі коли-небудь викачані кимось через Sci-hub статті. Колекція Лібгена налічує зараз близько 22 мільйонів публікацій, але не вимагає великих обсягів коштів для підтримки архівів. І вона постійно поповнюється новими статтями, викачаними зі Sci-hub. В свій час Sci-hub був блокований через судовий позов видавництва Elsevier, яке вважає, що лише воно, як власник авторських прав, має право розповсюджувати на своїх умовах наукові публікації (які, відповідно, воно випускає). А усі інші, хто «їх» матеріали розповсюджує, були оголошені поза законом. Засновниця сайту Олександра Елбакян була вимушена приховувати своє місцезнаходження. В той же час її діяльність отримала дуже серйозну підтримку з боку наукової громадськості. Статті про неї опублікували журнали “Science” і “Nature”. А останній оголосив її людиною 2016 року в науці.

Існує також можливість отримати наукову публікацію безоплатно, попросивши її безпосередньо у автора через соціальні мережі. Це можуть бути як загальні мережі типу facebook чи ВК, так і професійні типу Linkedin, www.Science-Community.org, Sciencegates Sdn Bhd, Earth Science Information Partners-ESIP і т.д.

Треба зауважити, що ці платформи не тільки надають безкоштовний доступ до статей, але й служать досить зручними пошуковими системами,

забезпечуючи результат, який якісно відрізняється від того, який ви можете отримати завдяки загальним пошуковикам.

Academia.edu - це платформа для вчених, на якій вони можуть ділитися своїми науково-дослідними роботами. Також її можна застосовувати аби координувати спільні дослідження, відслідковувати аналітичні дані щодо своїх публікацій в мережі, а також слідкувати за дослідженнями провідних вчених своєї галузі. На сьогодні понад 52 мільйони вчених підписалися на Academia.edu, додавши 18 мільйонів документів. Academia.edu має більше 36 мільйонів унікальних відвідувачів в місяць, майже 47 мільйонів користувачів з усього світу.

Social Science Research Network (SSRN) орієнтована на дослідників соціально-гуманітарної сфери. Являє собою веб-сайт, присвячений поширенню наукових досліджень в області соціальних і гуманітарних наук. У травні 2016 року, SSRN був куплений Social Science Electronic Publishing Inc. Наукові статті в форматі PDF можуть бути завантажені безпосередньо на сайт SSRN по авторам і будуть доступні для скачування по всьому світу безкоштовно. Видавці та установи можуть завантажувати документи і стягувати плату за те, щоб завантажити їх. Користувачі можуть також підписатися на анотації журналів по електронній пошті, що охоплюють широке коло питань.

ResearchGate - безкоштовна соціальна мережа і засіб співпраці вчених всіх наукових дисциплін. Вона надає такі мережеві додатки, як семантичний пошук (пошук по анотації), спільне використання файлів, обмін базою публікацій, форуми, методологічні дискусії і так далі. Учасники можуть створювати свій персональний блог всередині мережі. На ResearchGate є розроблений нею механізм семантичного пошуку, який індексує як внутрішні ресурси, так і основні зовнішні бази статей, включаючи PubMed, CiteSeer, Arxiv, Бібліотеку NASA. Цей пошуковий механізм розроблявся спеціально для аналізу анотацій статей цілком (а не тільки ключові слова), що, по ідеї, повинно підвищити точність результатів. Аналогічний механізм пошуку семантичної відповідності використовується для пропозиції нових соціальних зв'язків учасникам мережі. Проаналізувавши інформацію, вказану користувачем в його профайлі, сайт пропонує близькі інтереси користувачів груп, інших учасників та літературу. В цілому, створено більше 1 100 груп. Також є інструменти для планування зустрічей і організації опитувань. Кілька наукових організацій та конференцій використовує ResearchGate як основний спосіб спілкування з учасниками. Сайт містить дошку оголошень зі списком міжнародних вакансій для вчених.

SciPeople. Одна з найпопулярніших наукових соц. мереж російського сегменту інтернету. Тут можна отримати доступ не лише до пошуку та організації спільних проектів, а ще й до пошуку грантодавців, інвесторів, є також пошук наукових журналів. Отже, після реєстрації вже традиційно розробники сервісу пропонують його відвідувачам заповнити свій профайл і запросити до участі в мережі своїх колег. Структура і вміст профайла повністю відповідає напрямку мережі: крім традиційного розділу з контактною інформацією тут можна вказувати свої наукові інтереси, участь в наукових і

дослідницьких проектах, розміщувати інформацію про курси (правда, не зовсім ясно, мова йде про відвідини курсів в якості підвищення кваліфікації або ж про які викладаються курси для студентів). І, звичайно ж, учасники мережі можуть розмістити тут список своїх наукових публікацій - найважливіший елемент портфоліо будь-якого вченого. Після формування власного профайлу, своєрідної наукової візитки, користувач може проводити пошук вчених, наукових інтересів, проектів і організацій. Також можна переглянути список публікацій, які залишили тут інші користувачі сервісу. У спеціальному розділі розміщується інформація про конференції та семінари. Ще один цікавий розділ з вакансіями для науковців. Інших користувачів мережі можна додавати до себе в друзі (тут вони називаються колегами). Все інше традиційно для звичайної соціальної мережі. Тут працює обмін повідомленнями між користувачами сайту, різного роду фільтри і відбори записів. Відзначимо досить строгий, але досить зручний інтерфейс.

Science-Community.org. Це проект, який об'єднує більше ніж 40.000 вчених з України, Росії, Білорусі, Казахстану та інших країн. Проект надає сервіси для моніторингу грантів, конференцій, наукових вакансій, журналів та наукових подій, а також можливості для пошуку партнерів для наукових досліджень.

Існують також наукові репозиторії, на кшталт Zenodo. Це проект, побудований і розроблений дослідниками, щоб гарантувати, що кожен може приєднатися в Open Science. Zenodo був запущений в травні 2013 року. Він був створений OpenAire і ЦЕРН, щоб забезпечити дослідникам місце, де вони могли б депонувати наукові дані. Це почалося в 2013 році, що дозволяє дослідникам в будь-якій предметній області завантаження файлів до 50 Гб. Zenodo має інтеграцію з GitHub, щоб зробити код розміщений в GitHub доступним для посилання. Zenodo є універсальним сховищем відкритого доступу. Він був обраний проектом Google Summer of Code в 2017 році.

Іншими словами, на даний час в мережі інтернет існують досить розвинуті ресурси для ефективної роботи з науковою інформацією. Для їх повного використання вимагається тільки бажання та знання мов.

Дуже часто серед науковців поширене негативне ставлення до такого ресурсу як Вікіпедія. Для цього, звичайно, є досить підстав. В той же час повністю нехтувати ним не варто. Власне, це зараз і не дуже можливо. Без Вікіпедії дуже важко уявити сучасний інтернет. Зрозуміло, що покладатися на Вікіпедію як на істину в останній інстанції не варто. Але це не варто робити і стосовно інших, навіть дуже спеціальних ресурсів. Будь-яка наукова інформація вимагає критичного ставлення до себе.

А сам принцип Вікіпедії полягає в тому, що будь-яка інформація тут підлягає критичному розгляду. Притому інформація може бути піддана критиці в будь-який момент. Звичайно, наслідком цього є те, що інформація практично весь час перебуває в "напівсирому стані". Але це можна розглядати не тільки як недолік, але як і дуже серйозну перевагу. З цієї точки зору Вікіпедію можна розглядати як модель критичного мислення взагалі. Хоча, може, і вкрай недосконалу модель. Але будь-яка модель є недосконалою. Саме в цьому і

полягає цінність будь-якої хорошої моделі для мислення — що вона спонукає нас до постійного вдосконалення наших знань про предмет.

Питання для самоконтролю:

- 1. Проаналізуйте різні погляди на проблему інтернет-залежності.*
- 2. Чи завжди сприяє Інтернет росту інформованості людей?*
- 3. Охарактеризуйте основні наукові інформаційні ресурси та принципи їх роботи.*
- 4. Проаналізуйте роботу основних наукових пошукових систем.*
- 5. В чому полягають переваги та недоліки Вікіпедії?*

3. Семінарські заняття

Семінарські заняття мають сприяти засвоєнню теоретичного матеріалу з курсу «Критичне мислення», набуттю навичок застосування основних принципів, методів та форм критичного мислення у професійній (науково-дослідницькій) діяльності.

№ з/п	Назва теми заняття та перелік основних питань (перелік дидактичного забезпечення, посилання на літературу та завдання на СРС)
	<i>Тема 1. Роль критичного мислення в становленні науки та культури.</i>
1	1. Філософія як критика міфологічного світогляду. 2. Сократичний діалог. 3. Роль філософії Епікура в формуванні європейської теоретичної культури. 4. Вплив стоїцизму та неоплатонізму на виникнення християнства і роль останнього в становленні європейського мислення. 1. Базова література: 4, 9, 14, 17, 21, 24 2. Додаткова література: 5, 15
	<i>Тема 2. Наука та релігія. Досягнення та недоліки наукової критики релігії.</i>
2	1. Критична складова християнського віровчення. 2. Середньовічна культура диспуту. 3. Теорія двоякої істини та її роль в становленні науки. 4. Науковий атеїзм — позитивні та негативні моменти. 5. Сучасна критика релігії. Базова література: 8, 9, 12 Додаткова література: 2, 3, 11, 15
	<i>Тема 3. Розвиток європейського критичного мислення в епоху Відродження, Нового часу та Просвітництва</i>
3	1. Декартовський принцип методологічного сумніву і його роль в становленні критичного мислення. 2. 2. Заміна Беконом дедуктивної логіки на індуктивну та роль цього перевороту в становленні критичного мислення 3. Французький матеріалізм XVIII століття і його критика релігії. 4. Соціальна критика епохи Просвітництва та її вплив на становлення громадянського суспільства в європейських країнах.

	<p>Базова література: 10, 23 Додаткова література: 2, 14, 17</p>
	<p>Тема 4. Критична філософія Імануїла Канта та її розвиток в класичній німецькій традиції</p>
4	<ol style="list-style-type: none"> 1. Критика емпіризму Кантом. Чому неможливо сформувати загальні поняття емпіричним способом? 2. Антиномії та їх роль в мисленні. 3. Фіхтеанська критика кантовського вчення про «річ в собі» і введення діяльності в філософію. 4. Позитивна критика догматизму в філософії Шеллінга. 5. Гегель про роль суперечності в мисленні. <p>Базова література: 3, 6, 11, 19 Додаткова література: 3, 17</p>
	<p>Тема 5. Педагогічні системи, спрямовані на формування критичного мислення.</p>
5	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сократична традиція в педагогіці. 2. Інформаційні теорії мислення та їх критика. 3. Про роль “зубріння” в розвитку мислення. 4. Універсальність та фундаментальність в освіті чи вузька спеціалізація. 5. Чи може мислення бути продуктом виховання. <p>Базова література: 1,3, 4, 6, 20 Додаткова література: 1, 13, 16</p>
	<p>Тема 6. Логіка становлення самостійного цілісного мислення.</p>
6	<ol style="list-style-type: none"> 1. Уявлення, знання та поняття як ступені становлення критичного мислення 2. Роль художнього образу в становленні поняття та роль мистецтва в становленні мислення. 3. Конкретне — як єдність багатоманіття. 4. Критика та самокритика як необхідні моменти самостійного мислення.

	<p>Базова література: 3,4, 5, 7, 10, 18</p> <p>Додаткова література: 7,8</p>
	<i>Тема 7. Роль критичного мислення в науковій діяльності.</i>
7	<p>1. Критичне ставлення до так званого здорового глузду та даних чуттєвого сприйняття як основа наукового мислення.</p> <ol style="list-style-type: none"> Критика негативного ставлення до гіпотез, роль гіпотез в формуванні наукових теорій, структура гіпотез та методи роботи з ними. Наукова критика та теоретичний нігілізм, конструктивна та деструктивна критика, прогресивна та реакційна критика. <p>Базова література: 1, 3, 8, 17</p> <p>Додаткова література: 1, 7, 13</p>
	<i>Тема 8. Методи протистояння інформаційним маніпуляціям.</i>
8	<ol style="list-style-type: none"> Роль засобів масової інформації в сучасному суспільстві. Що таке пропаганда? Сучасні технології маніпулювання свідомістю. Методи критичного користування інформаційними ресурсами <p>Базова література: 13, 19, 20, 22</p> <p>Додаткова література: 7, 17</p>
	<i>Тема 9. Критичне мислення як необхідний елемент ефективного використання інтернет-технологій.</i>
9	<ol style="list-style-type: none"> Переваги та проблеми інтернет-спілкування. Наукові інтернет-мережі. Фахові інтернет-мережі. Дистанційне навчання. Освітні онлайн-платформи. Тролінг, боти, “кащенізм”, Луркмор, “британські вчені”. <p>Базова література: 10, 12, 13, 22</p> <p>Додаткова література: 4, 9, 14, 16</p>

4. Перелік тем рефератів

Гіпотеза Дж.Дж. Фрезера про магію як первісну науку.
Софістика та її роль в становленні критичного мислення.
Розвиток культури критичного мислення від античності до Нового часу.
Антична філософія як критика міфології.
Софістика як форма критичного мислення.
Скептицизм як необхідний момент мислення.
Роль філософії кініків в становленні європейського критичного мислення.
Стоїцизм і його роль в європейській культурі.
Християнська критика античної філософії.
Розвиток критичного мислення в умовах раннього християнства.
Традиція критичного мислення в середньовічній культурі.
Вчення про двояку істину як форма критики релігії.
Культура диспуту в епоху Середньовіччя.
Роль культури Відродження в становленні критичного мислення.
Доведення буття божого та їх спростування.
Відмінність між розумінням ідеї Бога в релігії та філософії.
Фра Савонарола як полеміст.
Гуманістична критика церкви.
Протестантизм як традиція критичного мислення.
Вчення про метод Рене Декарта та критична філософія Імануїла Канта.
Про роль критики в становленні наукової теорії.
Вплив ідей просвітників на сучасну наукову думку.
Основні етапи історії європейського вільнодумства.
Гумбольдтовські принципи університетської освіти.
Болонський процес та його наслідки для системи освіти.
Критика і самокритика.
Критика та критиканство.
Форми та методи ведення публічної дискусії.
Право на іронію.
Чи потрібна вченому чи інженеру художня література і якщо потрібна, то для чого?
В чому полягають переваги та недоліки абстрактного мислення?
Полеміка А.Ейнштейна і прихильників «копенгагенської інтерпретації» квантової механіки та їх вплив на сучасну науку.
Проблема доступу до наукової інформації в сучасних умовах
Що таке НЛП і як з ним боротися?
Постмодерн. Заперечення об'єктивності істини в сучасних філософських теоріях.
Наукова критика філософії постмодерну.
Проблема авторського права та піратства в інтернеті.

V. ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЗАЛІКУ

Охарактеризувати умови появи філософії як критики міфологічно-релігійного світогляду.

Охарактеризувати сократичний діалог та проаналізувати його роль в становленні європейського критичного мислення.

Порівняти діалектику і релятивізм в античній філософії.

Охарактеризувати позитивні та негативні сторони софістики.

Проаналізувати основні положення критики софістики в філософії Платона.

Охарактеризувати маєвтику як спосіб формування критичного мислення.

Проаналізувати критику Арістотелем платоновської концепції буття та мислення.

Порівняти скептицизм та кінізм як зародки європейського критичного умонастрою.

Охарактеризувати критичну складову християнського віровчення.

Охарактеризувати основні єретичні рухи в християнстві та їх вплив на формування європейської революційної думки.

Проаналізувати теорію двоякої істини та її роль в становленні науки.

Проаналізувати основні положення гуманістичної критики релігії в епоху Відродження.

Проаналізуйте ідею всебічно розвинутої людини як ідеалу епохи Відродження.

Охарактеризуйте критичні ідеї реформації, протестантизму та їх роль в становленні європейської культури.

Проаналізуйте переслідування науки з боку церкви як одну з умов становлення науки.

Проаналізуйте позитивні та негативні моменти наукового атеїзму.

Проаналізуйте релігійну свідомість як необхідний етап в становленні теоретичного мислення.

Охарактеризуйте беконовське вчення про «ідолів», які заважають правильному пізнанню.

Проаналізуйте декартовський метод радикального сумніву в філософії.

Охарактеризуйте критику емпіризму Кантом та її роль в становленні критичного мислення.

Проаналізуйте антиномії Канта та їх критику Гегелем.

Охарактеризуйте етичне вчення Канта як критику практичного розуму.

Проаналізуйте фіхтеанську критику кантовського вчення про «річ в собі» і введення діяльності в філософію.

Проаналізуйте роль художнього образу в становленні поняття та роль мистецтва в становленні мислення.

Охарактеризуйте критику та самокритику як необхідні моменти самостійного мислення.

Охарактеризуйте історичний підхід як метод критичного мислення в теорії.

Порівняйте «марне» заперечення та заперечення заперечення.

VI. Рекомендована література.

Основна

1. Босенко В.А. Воспитать воспитателя. Киев: ВСР. 2010. 298 с.
2. Бутенко А.В., Ходос Е.А. Критическое мышление: метод, теория, практика. Учеб.-метод. пособие. Москва: Мирос, 2002. 176 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духу. Київ: Основи. 2004. 550 с.
4. Гегель Г. Кто мыслит абстрактно? // Гегель Г. Работы разных лет. В 2-х т. Т. 2. Москва: Мысль, 1970. с. 387-394.
5. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении (логико-психологические проблемы построения учебных предметов) / В.В. Давыдов. – Москва: Педагогика, 1972. 424 с.
6. Ильенков Э.В. Античная диалектика как форма мышления. /Ильенков Э.В. Философия и культура. М. 1991. с. 56-100.
7. Ильенков Э.В. Школа должна учить мыслить. / Ильенков Э.В. Школа должна учить мыслить. М. 2002. с. 6-55.
8. Кант И. Критика чистого разума. Київ: Юніверс, 2000. 494с.
9. Каутский К. Происхождение христианства. М. 1990. URL: http://scepsis.net/library/id_1222.html
10. Клейнер И. Критическое мышление. Полный курс лекций. URL: <http://criticalthinkingeasy.blogspot.co.il/2015/01/2014-2015-1-2-1.html>
11. Маркс К. До критики гегелівської філософії права. URL: marxists.org/russkij/marx/1844/philosophy_right/01.htm.
12. Peter A. Facione, Santa Clara University (Питер А. Фачоне, Университет Санта Клара). Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction Executive Summary. 1990. Пер. С англ. Критическое мышление: отчёт об экспертном консенсусе в отношении образовательного оценивания и обучения (Дельфи-доклад). URL: <http://evolkov.net/critic.think/basics/delphi.report.html>
13. Казаков М.А. Лженаука як перетворена форма гаукової діяльності: постановка проблеми. URL: <http://novyn.kpi.ua/2013-3/Kasakov.pdf>
14. Платон. Діалоги. Харків: Фоліо. 2008.
15. Поль Р. У. Критическое мышление: Что необходимо каждому для выживания в быстро меняющемся мире. 1990. В формате Word (zip).
16. Рорти, Р. Философия и зеркало природы. Новосибирск. 1997. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/R/RORTI_Richard/Rorti_R..html
17. Терно С. Теорія розвитку критичного мислення. Запоріжжя. 2011.
18. Тягло О. Критичне мислення: [навч. посібник] / О.В. Тягло. – Харків : Основа, 2008. – 187 с.
19. Фромм Е. Мати чи бути? / Пер. з нім. О.Михайлова та А.Буряк. — Київ: «Український письменник», 2010. — 222 с.
20. Фромм Э. Бегство от свободы. Минск: Харвест, 2005.
21. Фромм Э. Здоровое общество. М.: Хранитель. 2006. 544 с.
22. Халперн Д. Психология критического мышления.— СПб.: Питер, 2000.— 512с.

23. Ennis R. H. Critical Thinking Assessment / Fasko D. Critical Thinking and Reasoning: Current Research, Theory, and Practice. Hampton Press, 2003.
24. Elliott C., Turnbull S. [Critical Thinking in Human Resource Development](#). — [Routledge](#), 2005.— 210с.

Додаткова

1. Вукіна Н. Критичне мислення: як цьому навчати: [науково-методичний посібник] / Н.В. Вукіна, Н.П. Дементієвська, І.М. Сущенко; за наук. ред. О.І.Пометун. Харків. 2007. 190. с.
2. Гольбах, П. Галерея святих /П.Гольбах. Київ: Думка. 1962. 248с.
3. Енгельс Ф . Селянська війна в Німеччині. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Т. 7 С. 340-351.
4. Коржуев А. Рефлексия и критическое мышление в контексте задач высшего образования / А.В. Коржуев, В.А. Попков, Е.Л. Рязанова. Москва: Педагогика. 2002. №1. С. 18–22.
5. А.Ф. Лосев. Комментарии к диалогам Платона. Компиляция из четырехтомного издания диалогов Платона. Москва: "Мысль". 1990-1999. К.: PSYLIB, 2005. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/losew06/index.htm>
6. А. Ф. Лосев, А. А. Тахо-Годи. Платон. Аристотель. М. 1993.
7. Критическое мышление. URL: http://becmology.ru/blog/warrior/critic_think02.htm
8. Мелхорн Г. Гениями не рождаются: общество и способности человека : [кн. для учителя] / Г. Мелхорн, Х.-Г. Мелхорн. – [пер. с нем.]. Москва: Просвещение, 1989. – 160 с.
9. Пенроуз Р. Новый ум короля: О компьютерах, мышлении и законах физики /
10. Р. Пенроуз; [пер. с англ.]; общ. ред. В. О. Малышенко. Москва: УРСС. 2003. 384 с.
11. Ренан Э. Жизнь Иисуса. М. 1991. 400 с.
12. Терно С. Світ критичного мислення: образ та мімікрія. URL: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab//Posibnyky/Terno-CTDTheory.pdf>
13. Тягло А. В. Критическое мышление на основе элементарной логики: [учеб. пособие] / Тягло А. В. — Х. : Центр усовершенствования социологического образования, 2001. — 210 с.
14. Хорган Дж. Конец науки: Взгляд на ограниченность знания на закате Века Науки. СПб.: Амфора, 2001. 479 с.
15. Дж. Фрезер. Золотая ветвь: Исследование магии и религии: В 2 т. Т. 1. М.:
16. Ясюкова Л.. Разрыв между умными и глупыми нарастает. URL: <http://www.rosbalt.ru/main/2013/12/04/1207437.html>
17. Lipman M. Critical thinking: What can it be? / Matthew Lipman. – Institute of Critical Thinking. Resource Publication, 1988. Series 1. No 1. 12 p.

Додаток 1

1. Рейтингова система оцінювання результатів навчання

При проведенні всіх форм семестрового контролю використовується рейтингова система оцінки. Рейтинг з дисципліни розраховується за 100 - бальною шкалою. Встановлюється 5 значень рейтингу з дисципліни «Основи філософії», кожному з яких відповідає певна кількість балів, отриманих аспірантами за всі передбачені форми роботи. Для перенесення значення RD до залікової відомості і залікові книжки аспіранта він переводиться також у традиційні оцінки та ECTS оцінки відповідно до таблиці.

Рейтинг аспіранта з дисципліни складається з балів, що він отримує за:

- відповідь на практичному занятті (за умови, що на одному практичному занятті опитуються 7 аспірантів при максимальній чисельності групи 20 осіб – 9 пр.* 7ст./ 20ст.~3відп.);
- написання модульної контрольної роботи;
- написання реферативної роботи;
- опрацювання першоджерел;
- відповідь на диференційовану заліку (для підвищення рейтингу за бажанням).

Система рейтингових (вагових) балів та критерії оцінювання:

- Робота на практичних заняттях

Ваговий бал – 12. Максимальна кількість балів на всіх практичних заняттях дорівнює $12 \text{ балів} * 3 \text{ відп.} = \mathbf{36 \text{ балів}}$. Чотири рівні оцінювання:

9 - 12 балів – “відмінно”, – аспірант демонструє повні й міцні знання навчального матеріалу в заданому обсязі, уміння й навички ділового спілкування, правильно і обґрунтовано приймає необхідні рішення в різних нестандартних ситуаціях.

5 – 8 балів – “добре”, – аспірант допускає несуттєві неточності, має труднощі в трансформації умінь в нових умовах комунікації.

1-7 бали – “задовільно”, – аспірант засвоїв основний теоретичний матеріал, але допускає неточності. Уміє використовувати знання для вирішення стандартних завдань.

0 балів – “незадовільно”, тобто незасвоєння окремих розділів.

Критерії оцінювання відповіді аспіранта враховують її повноту і правильність, а також здатність аспіранта: узагальнювати отримані знання, викладати матеріал чітко, логічно, аргументовано.

- Опрацювання першоджерел – 5 першоджерел * 7 = **35 балів** (здаються в період між 1 та 6 практичними заняттями).

- Реферативна робота.

Ваговий бал — **14.**

14 балів – «відмінно» - робота авторська, дотримано всіх вимог щодо змісту та оформлення роботи;

10 балів – «добре» - робота виконана самостійно, проте присутні ґрунтовні зауваження щодо змісту та оформлення роботи;

5 балів – «задовільно» - робота виконана самостійно, проте переобтяжена зайвим цитуванням, що створює враження комплятивної роботи, вимог щодо оформлення не дотримано;

0 балів – робота скопійована, частка авторського внеску незначна.

- Контрольна робота.

Ваговий бал — **15:**

15 балів — ”відмінно”, — аспірант дає правильні відповіді на запитання трьох рівнів складності;

10 балів — “ добре ”, — аспірант дає правильні відповіді на запитання першого і другого рівнів складності;

5 балів – “задовільно”, — аспірант дає правильні відповіді на запитання першого рівня складності;

0 балів — “незадовільно”, — аспірант не дає жодної правильної відповіді на запитання.

- Відповідь на заліку.

Штрафні й заохочувальні бали:

1. За невідвідування заняття (лекційного або практичного) без поважних причин аспірант отримує мінус **3 штрафних бали (Rs)** за кожний пропуск.

2. За несвоєчасне подання конспекту першоджерел (пізніше ніж на тиждень) аспірант отримує мінус **3 штрафних бали Rs.**

3. Відсутність пропусків лекційних занять — **3 бали (Rs).**

4. Відсутність пропусків семінарських занять – **3 бали (Rs).**

Розрахунок шкали (R) рейтингу:

Сума вагових балів контрольних заходів протягом семестру складає:

$R_c = 36+35+15+14 = 100$ балів.

Сума як штрафних, так і заохочувальних балів не має перевищувати 0,1 **Rc**, тобто 7 балів. Рейтингова оцінка (RD) з кредитного модуля, семестрова атестація з якого передбачена у вигляді диференційованого заліку формується як сума всіх рейтингових балів r_k , а також заохочувальних / штрафних балів r_s .

Необхідною умовою допуску до заліку є відсутність заборгованостей у аспірантів з дисципліни, мінімум – одна позитивна атестація та стартовий рейтинг не менше 0,4 **R**, тобто 40 балів. аспіранти, які набрали протягом семестру рейтинг більше 60 % **R**, тобто 60 балів, можуть отримати оцінку “автоматом” або скласти диференційований залік для підвищення своєї рейтингової оцінки. аспіранти, які набрали протягом семестру рейтинг менше 40% **R**, тобто від 0 до 40 балів, до заліку не допускаються і можуть бути рекомендовані до повторного вивчення курсу.

Для отримання аспірантом оцінок (ECTS та традиційних) його рейтингова оцінка **RD** переводиться згідно з таблицею:

Значення рейтингу з кредитного модуля $RD = R_c + R_e$	Кількість балів	Оцінка ECTS	Традиційна оцінка
$0,95 R \leq RD$	95 –100	A – відмінно	Зараховано

$0.85 R \leq RD \leq 0.95 R$	85 – 94	В – дуже добре	
$0.75 R \leq RD \leq 0.85 R$	75 – 84	С – добре	
$0.65 R \leq RD \leq 0.75 R$	65 – 74	D – задовільно	
$0.6 R \leq RD \leq 0.65 R$	60 – 64	E – достатньо задовольняє мінімальні критерії	
$RD \leq 0.6 R$	40 - 60	F _x – незадовільно	Незараховано
$RD \leq 0.4 R$	0 - 39	F – незадовільно (потрібна додаткова робота)	не допущений